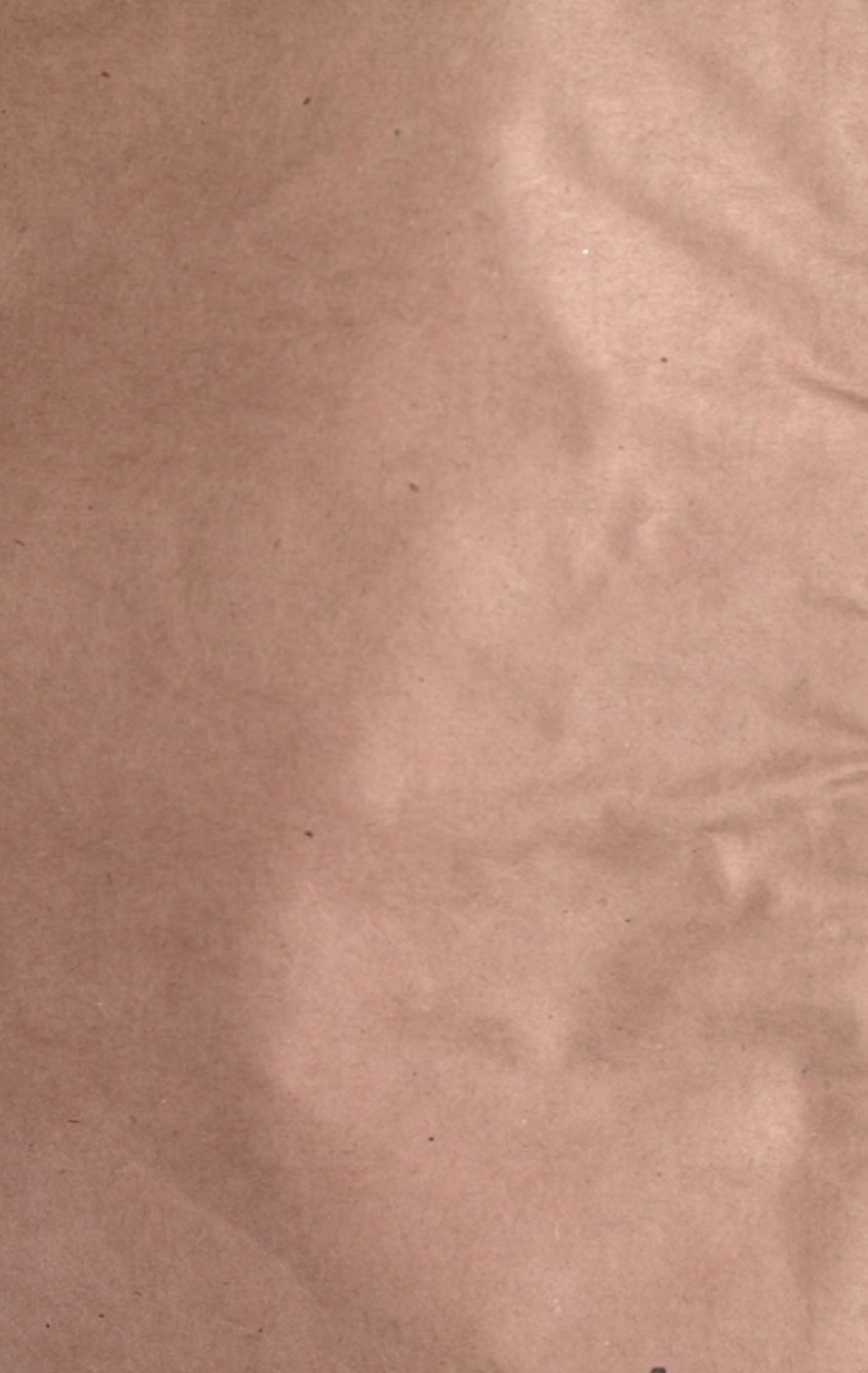

147

ДРАГОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

**У ЧЕМУ ЈЕ ТАЈНА
ПОЈАВЕ И РАЗВИТКА
ИНДУСТРИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ?**

ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ ПРВОБИТНЕ АКУМУЛАЦИЈЕ

ДРАГОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

У ЧЕМУ ЈЕ ТАЈНА
ПОЈАВЕ И РАЗВИТКА
ИНДУСТРИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ?

ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ ПРВОБИТНЕ АКУМУЛАЦИЈЕ

1 9 4 0

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Лесковац је интересантан град. Али менчестерска реклама Лесковчана иде много више од онога што он уствари преставља. Лесковчани су у стању да понеке ствари увеличају до невероватности, да кажу понешто што заиста бистра глава не би могла да сврста у област чињеница. Тако, на пример, поводом смрти сваког лесковачког Менчестерца говорило се и писало тако искључиво, да је покојник испадао једини творац т. зв. Српског Менчестра, онај чијој се вољи, снази, памети, умешности итд., има да припише онакав развој индустрије у Лесковцу. Остали људи (да и ми зачас оставимо на страну објективне услове, које иначе стављамо на прво место), чак и његови ортаци, којима ако не припада већа а оно бар толика заслуга као и покојнику, потпуно су игнорисани. Ишло се у томе тако далеко, да се заслуга за данашњи општи развитак Лесковца приписивала само дотичном покојном Менчестерцу, пошто се, разуме се, претпоставило да је Лесковац до његове привредне делатности био исувише незнатна паланчица; и истицало како његово предузеће заузима „прво и почасно место“ и „служи као пример и потстрек свима осталима“; а „он буди код својих суграђана интерес за развитак индустрије, покреће их и потстиче да пођу његовим примером, и тако највише по његовим упутствима и његовом иницијативом у Лесковцу почињу ницати фабрике једна за другом“. Итд.

Но, и поред овог простог објашњења којим нас с времена на време задуже наши Менчестерци, намеће се питање: *у чему је тајна појаве и развишка индустрије у Лесковцу?*

Ово питање постављају они који Лесковац не познају, а желели би да га упознаду; али исто питање упућују себи и многи Лесковчани, јер и њима су непознати они многобројни објективни моменти који су утицали на стварање првих зачетака машинске радиности у Лесковцу, непознате су им прилике које су неколицину Лесковчана определиле у правцу индустриског машинизма, довољно непознатог у оно време и земљама привредно напреднијим од Србије. Шта више, њима су непознати и они објективни реkvизити, т.ј. услови под којима су се развијали зачеци лесковачке текстилије и у своме развоју достигли степен на коме су се налазили у доба просперитета као индустрија великога стила, како им се и данас претставља сав тај лесковачки машинизам, са рекламом или без менчестерске рекламе. И ако су то чињенице које добром посматрачу одмах падају у очи, њима су многи од ових услова непознати; нису им познати ови реkvизити, ма да лесковачка индустрија и данас њима захваљује за свој успех и за свој опстанак.

Задатак је ове расправе да открије ту „тајну“ појаве и развоја индустрије у Лесковцу, да открије оно што и многи Лесковчани, а таквих има и међу индустријалцима, не знају или неће да знају. Да би смо овоме задатку одговорили, морамо пре свега ићи у прошлост Лесковца, јер схватамо, пошто нам је стало до истине, да су за развој једне привредне гране од субјективних далеко важнији објективни моменти: географски у ширем смислу (педолошки, климатски, саобраћајни), привредни, културно-историјски, социјални, политички, просветни. Оваква концепција захтева историјску студију, и ми ћемо зато, пре него што се осврнемо на остале факторе, прећи на излагање прошлости Лесковца. Али пре тога бацићемо један поглед на данашњи Лесковац.

У очима савременог репортера или културног историчара лице т. зв. Српског Менчестра помаља се овако: у доба просперитета, као и данас, то је град

са тринаест текстилних предузећа (девет у Лесковцу, четири у околини): ~~шест штофара~~, две платнаре, једна конопљара, једна фабрика гајтана и вунице, једна радионица гајтана, једна радионица рубља и једна трикотажа - Град фабрике гуме, две ливнице метала, једне радионице ексера, две фабрике сапуна, две парне стругаре, фабрике пива и слада, фабрике зејтина, три керамичке фабрике, радионице плетварског мермера, две фабрике дрвених столица и др., електричне централе, фабрике кревета, три аутоматска млина, једног млина за мљевање паприке, пет машинско-столарских радионица; град преко 3.000 фабричких радника, са радним временом, надницама и експозитуром уреда за осигурање радника. Град великог броја занатских радионица са преко 700 радника и 280 шегрта, са радним временом, надницама и експозитуром за осигурање. Град великога броја већих и мањих трговина, са одговарајућим бројем већих и мањих газда, са млађим и старијим помоћницима. Град х метара платна, штофа, сељачкога сукна, шајка, плетива, вунице итд., где је поред тога велики број голих и босих, без гаћа, одела, чарапа итд. Град великих штокова сапуна, гвоздених кревета и столица од куваног дрвета, где многи људи и поред тога спавају на непатосаном поду, седе на праговима кућа, и иду неопрани и неочешљани. Град преко 20.000 становника, са пролетаризованом периферијом и центром који се пауперизује, са стоговима паприке која се донесе из околине и поједе ту и у околини, са извесним бројем Менчестераца (аутомобили, удобни станови са инсталацијама, баштама итд.). Град оријенталског јавашлука, са „кисмет-таксиратом“, баба-Васком што „фрља жарје“ и са ху парних и електричних коњских снага; и ђивтизма, цомбаве калдрме, без водовода, без добрих и zgodних паркова, без канализације; и великог броја спортских клубова и честих фудбалских утакмица и успеха са много симпатизера, много навијача и непрегледном масом гледалаца, и град преко 20 библиотека разних школа и друштава

са неплаћеним чланским улогом, изванредним скупштинама за избор нове управе, библиотека са преко 50% нерасечених књига и часописа, које попада прашина и везе паучина, јер нема ко да их чита; и поред свега овога, можда парадоксално, град 50% умирања од туберкулозе. Град повећег броја банака и лихвара, и два циганска кварта, два царства беде са неколико стотина Цигана, музиканата и конопљара, који су од Ветернице, реке што протиче кроз Лесковац, начинили базен за топљење конопљане трске. Лесковац још неликвидираних сукоба новог и старог, како у моралном тако и у материјалном животу; верске хипокризије и ироничне и циничне формуле „ми једемо паприке, па зидамо фабрике“, коју треба довести у везу са формулом „наша работа“.¹

Лесковац је прилично старо градско насеље са привредном културом коју помињу још у V веку пре Христа. Ипак изгледа да је то град без историјске прошлости. За најстарије време, за време пре оснивања словенских насеља у Лесковачкој Области, у којој су тада живели Дардани, има два врло мршава историјска податка; за Средњи век има исто тако мршавих података, као и за време по паду српске деспотовине под Турке, и ако је Лесковац у турско време наше историје, према свему судећи, био знатан трговачки град, познат са свога ужарства на целом Балканском Полуострву, и град чијој су савременој привреди (мислимо првенствено на индустрију) ударени темељи још у то доба. Једино се издваја прошли, XIX век, што је разумљиво, но и ту нема особитог обиља материјала, које би задавало тешкоћу у одабирању и процени. Ономе који се интересу је за привредну, културну, социјалну и политичку прошлост „нашег“ града и његове околине (кад већ не може да се служи софиском и цариградском архивом у којима има несумњиво грађе за његову ис-

¹ Драгољуб Трајковић, Ми једемо паприке, па зидамо фабрике. Лесковац, 1930; стр. 15—17.

торију, као и у Дубровачком архиву), често не остаје ништа друго него да се послужи методом регресије: да из онога што постоји закључује на оно што је и раније могло бити, тако за два до три века уназад, и то, разуме се, за време пре овог и прошлог века, и то само за привредну и културну, донекле и за социјалну историју.

ПРОШЛОСТ ЛЕСКОВЦА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

Културу конопље у пределу Лесковца помиње и хвали још Херодот, грчки историчар V века пре Христа. На основу Херодота слободно можемо закључити да је још у то време, на месту где је данашњи Лесковац или у његовој близини, постајало какво насеље, јер конопљарство као грана земљорада искључује готово потпуно номадски живот оних који га обављају. У II в. после Христа Римљани су покорили Илире, нашавши на левој обали Ветернице једно дарданско насеље у чијој се околини много гајила конопља. На брду изнад тога насеља, на данашњем Хисару, Римљани су подигли тврђаву која је доминирала главним друмом испод града. Прво насеље, које је било илирско, било је романизовано. У IV в., после распада Римске империје, у састав Византије ушла је и област око Лесковца, и њу су у VII в. населили Словени. Они су ту нашли Византијане, који су постали стапањем Илира, Римљана и Грка. Варвари су, нема сумње, и овде нашли пусто насеље.²

Прошлост овог насеља и области у којој се оно налазило све до друге половине XII века није нам

² Dr. J. G. Hahn, *Reise Von Belgrad nach Solonik* (2. Aufl. Wien, 1868, str. 57—59).

Др. Никола Вулић, проф. универзитета и академик, у једном писму саопштава нам да о конопљи код Трачана, (не Дарданаца) не знамо управо ништа, сем да конопља расте у Тракији, и дивља и питома, и да Трачани од ње праве хаљине (Херодот, књига IV, гл. 74).

Испитујући скупљене остатке зидина старе тврђаве која је постојала на брду Хисару, као и поједине предмете нађене на томе месту, С. М. Димитријевић утврдио је да је Хисар у току неколико историских периода био обитаван и служио као утврђење. («Недељне новине», 30-V-1955 године).

позната. Тек од 1165 год почињемо више да сазнајемо о богатој и врло насељеној византијској покрајини Дендри, у којој се налазило насеље у питању. Те године, кад је дознао за покрете у Рашкој и Мађарској, Манојло Комнен збаци великог жупана рашког Десу и на његово место постави Тихомира, најстаријег сина Завидова, а најмлађем Немањи, коме су око 1159 год. као део очевине припале области Топлица, Расина, Ибар и Реке, Манојло је дао на поклон Дубочицу, област око Лесковца. „Теби буди и потомству твојему по теби, ни с ким у заједници, ни са мном ни са сродницима мојим по мени“ — тако је Манојло, према биографији Немањиној од Стевана Првовенчаног, дао Немањи у наследни посед Дубочицу, „здивив се мудрости младићевој“.³

Према Стојану Новаковићу под Дубочицом треба разумети крај око Лесковца: на југу до Врања, на југозападу до Косова или Ситнице и на северу до реке Топлице.⁴ Новаковић није обележио источну границу ове области, а обележавајући остале, он се служио Феликсом Петанчићем, чијој су Дуботици границе Косово с Прокупљем и Нишем. На основу извора којима располажемо тешко је поставити овако широке границе грчкој покрајини, коју је Немања добио од Манојла. 1348 год., приликом посете манастиру Хилендару, цар Стефан Душан дао му је на поклон, поред Лесковца и осталих села, село Вину са засеоцима и међама, а 1358 год. потврдио је дар свога властелина Влатка цркви Хилендарској: „и село Сушица, и међа јој Гл'бочица“.⁵ (Кнез Влатко, у народним песмама познат као Југ Богдан, после 1371 год. управљао је Дубочицом у име Кнеза Лазца).⁶ У

³ М. М. Башић, Старе српске биографије. Београд, 1924; стр. 32/3. Др. К. Јиречек, Историја Срба, књига I. Б., 1911; стр. 246—247.

⁴ Стојан Новаковић, Земљиште радње Немањине (Годишњица Н. Чупића, књ. I, стр. 186).

⁵ Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњег века. Б., 1910; стр. 420 и 435.

⁶ Јован Ђорђевић, О прошлости града Лесковца (Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877—1927. Лесковац, 1928; стр. 32).

једној исправи, којом књегиња Милица са синовима поклања нека добра руском манастиру Св. Пантелејмона у Св. Гори, стоји: „и у Глубочици село Мирошевце с метохом и међама и село Вина с метохом и међама и забелом и међа забелу тому до реке Сушице и до радонинске међе...“ На истом месту, код Др. Ј. Шафарика, стоји даље: „Југа приложи у Гл'бочици село Горино и село Седларци“.⁷

У наведеном делу Ст. Новаковић између добара и повластица које Милица са синовима Стефаном и Вуком даје и потврђује манастиру Св. Пантелејмона (1395 год.) помињу се, поред наведених, и ова места: село Товрљанци, с метохом и међама; Бучје (т.ј. Вучје), Округлица и Доња Округлица (т.ј. Оруглица), Јасиковица Михајлова, са свима метосима, међама и правинама; у Лесковцу кућа и два човека, Костадин и Дражун; село Винарци са свима метосима, међама и правинама, које је приложио манастиру властелин Дука, и у Подгори село Дубово са свима метосима, међама и правинама, које је приложио Богдан Радујевић.⁸

У акту којим игуман манастира Св. Пантелејмона, Никодим, уговара с књегињом Милицом и њеним синовима издржавање за њих у манастиру, помињу се у Дубочици села Мирошевци, Вина и Товрљанци (1396 г.).⁹

Ако се ослонимо на села која су напред наведена, морали бисмо поставити Дубочици много уже границе на све три стране које је Новаковић обележио. Ипак, а нарочито с обзиром на једно схватање Новаковићево, које ћемо одмах цитирати, можемо у Дубочицу убројити и ова села: Грабовницу, која се у старим изворима (1348 г.) помиње уз Лесковац као село, које је, поред осталих у српској земљи, припадало манастиру Хилендару; Гложане на Морави

⁷ Др. Ј. Шафарик у Гласнику Српског ученог друштва, књ. XXIV, стр. 273.

⁸ Новаковић, Законски споменици, стр. 518—519.

⁹ Исто, стр. 526.

(„на Гложанех, на Мораве“), које је Кнез Лазар 1381 год. дао манастиру Раваници;¹⁰ Конопницу (на Власини) која се помиње у XVI веку у једној књизи писаној на латинском језику;¹¹ и, најзад, Губеровце, које се помиње 1724 год. поред имена „грешног Исаије јеромонаха“ и ученика му Матеје „от село Губеровце код Лесковца“.¹²

Источну границу Дубочице, коју Новаковић није повукао, могли бисмо обележити гребеном планине Гарине и венцем Власинских Планина са Остроzubом, јер не изгледа да је на тој страни била граница Морава.

За онако широке границе Немањине Дубочице, коју је добио од грчкога цара, нема, као што смо видели, историјских докумената. Не усвајајући међе које Новаковић поставља, једним посредним доказом може се донекле бранити Новаковићево схватање: „Овим (т.ј. Дубочицом) је он — пише Новаковић одмах из реченице којом је Дубочици дао поменуте границе — знатно постао јачи од своје браће, задобивши у своју власт богат насељен предео, на сву прилику толики, ако не јачи вредношћу, колики је дотадањи његов део. Његови планови да узме у руке врховну власт овим су одједанпут кренули напред; његова браћа морала су осетити не само претежност његову него и опасност за се скоро неизбежну“¹³. Отуда је разумљиво што су његову државу, која је Дубочицом била јако увећана, срушила његова браћа, пошто су претходно домамили Немању и бацили га у тамницу. Али цар Манојло, — јер Византији није ишло у рачун уједињавање српских земаља, — збаци Тихомира, а за великог жупана постави Немању. Том приликом (у времену од 1165—1168 г.),

¹⁰ Ђ. Даничић, Рјечник хрватског или српског језика, дио III, стр. 358 и 248 (прво из *Mon. serbica*, друго из Срп. летописа од 1847).

¹¹ Рад југосл. акад. знан. и умј., књ. 49, стр. 127.

¹² Љ. Стојановић, стари српски записи и натписи, књ. II, стр. 63.

¹³ Новаковић, Земљиште радње Немањине, стр. 186.

да би обезбедио пут за Србију и Угарску, присаједини Византији Дубочицу и Реке. На ову распру Немањину с браћом и интервенцију византијског цара треба да се односи једно место у грчког историчара Кинама: „...а краљ дозове последњег брата који се зваше Деса и владаше над земљом Дендром, богатом и врло насељеном, која је у околини Ниша, узме од њега веру да ће у напред кроз сав свој живот очувати чист одношај покорности, и уз то да ће Дендру, из које је, као што говораше, уживао тек дохотке, сасвим потчинити Ромејима, па га прогласи за великог жупана“.¹⁴ Ст. Новаковић сматра да под Дендром треба разумети Топлицу. Држимо да је овако мишљење погрешно, пошто се зна да је овом приликом Манојло од Немањиних земаља узео Дубочицу и Реке. — Ове крајеве Немања је повратио и пре 1168 год., одмах по одласку цареву, одметнувши се од њега, због чега дође до боја код Пантина (1168 г.), у коме Немања потуче Грке. „Вероломни и на свако зло спремни Немања“, како га у једној беседи назива Никита Акоминат, Немања, по смрти Манојловој ступио је у савез с Мађарима, и заузео Сџфију, наставивши, по њихову одласку, даља освајања, а доцније искористио кретање крсташа ка Једрену и освојио многе земље и градове између Софије и Призрена. После проласка „Аламана“, када се у јесен 1190 г. кренуо противу њега сам цар Исак с војском и победио га у битци на Морави, опустошив му земље, велики српски жупан побегао је у „пустињу над пустињама“ и најзад пристао на уговор о миру по коме је, између осталих крајева на истоку, у српским рукама остала и Глубочица.¹⁵

У доба Немањића насеље у Дубочици, т.ј. Лесковац, било је станица за караване који су носили и продавали робу. При крају XIII века у њему се помиње и дубровачка колонија.¹⁶

¹⁴ Исто, стр. 194.

¹⁵ Јиречек, наведено дело.

¹⁶ Ј. Ђорђевић, Споменица, стр. 32.

У историјској географији врло дуго било је спорно^{16а} где се налазила Немањина Дубочица (Глубочица, Гл'бочица, Дл'бочица), као што су и дандањи, због оскудице извора, неизвесне њене праве границе, питање којим смо се напред позабавили. Исто тако спорно је и питање: да ли се Лесковац раније звао Дубочицом или је од оснивања словенског насеља, као и друга места у Дубочици, носио име које и данас носи. Као треће, могло би да се постави питање, да ли је средњевековно насеље, звало се оно Дубочицом или Лесковцем, било на месту данашњег Лесковца или на коме другом месту.

За решење прве контроверсе ми смо напред изнели доста материјала, те нема сумње да је Дубочица тамо где цитирана насеља показују. Отуда није потребно да опширније наводимо професора Јована Ђорђевића, који, сем јужних, остале стране Дубочице није тачно одредио,¹⁷ и Сретена Динића, који под Дубочицом узима троречје Ветернице, Јабланице и Пусте Реке, Мораву од Грделичке Клисуре до Ниша, крајеве око Прокупља и Лебана, подвлачећи да су историчари „најзад утврдили, да је права Дубочица била долина Ветерничка од изласка Ветернице из Клисуре па до њенога утока у Мораву“.¹⁸ На овом месту помињемо и Панту Срећковића, српског историчара романтичарске школе, који је Дубочицу пронашао сасвим изнад оквира Новаковићеве Дубочице.

Друго питање није нарочито расправљено. „Узалудно наше пропитивање за причање о месту донело нам је — пише Хан — барем ту знамениту бе-

^{16а} Др. Влад. Петковићу, проф. универзитета и управнику Народног музеја у Београду, питање Немањине Дубочице и данас изгледа и сувише спорно: »Верујем да би се ископавањима код Царичиног Града (т. ј. у близини Лебана) можда могло расветлити — изјавио је др. Петковић уреднику »Времена« — и питање Немањине Глубочице, јер се о њој до сада не зна ништа друго до да је била негде у околини Лесковца (»Време«, 24-IV-1931 г.).

¹⁷ Споменица, стр. 30, 36 и 37.

¹⁸ Исто дело, стр. 107.

лешку, да је Лесковац своје име променио и да се у пређашња времена звао Dibofschtiza“.¹⁹ Новаковић пише да се доњи ток реке Ветернице могао звати Дубочицом (Гл’бочица), па држи да се тако звао и Лесковац, као што сведочи предање што је забележио Хан. За доказ овакве тврдње Новаковић се позива на споменутог Феликса Петанчића, који помиње равницу Дуботицу. „И ово нам је сведочанство — читамо код Новаковића — да се предео тим именом звао још до краја XV века. Промена имена се још негде касније догодила“.²⁰ Одмах можемо приметити да овим сведочанством ствар ни за длаку није кренута с места: њиме се доказује само то да се област тим именом звала и крајем XV века, у време Феликса Петанчића, али не и то, да се истим именом у Средњем веку звао и Лесковац. Међутим, као што ћемо ниже видети, крајем XV века се и Лесковац, већ насељен Турцима, могао звати истим именом као и област у којој се налазио, т.ј. Дубочицом. — „Садање његово име — пише Новаковић — може бити од планине западно од њега...“²¹ За ово нема доказа. Чини нам се да то питање боље решава предање које бележи Милан Ђ. Милићевић „Тамо (у селу Великом Трњану) прича се да се ова раван од Стројковца до Лесковца у старо време звала Дибочица, због многих бара плитких и дубоких (дубоких). Доцније та раван зарасте сва у лештар, и место на Ветерници прозове се Лесковац“.²²

Треће питање поставља и даје му одговор оно што следује. По Милојку В. Веселиновићу стари град Лесковац „води своје постање на рушевинама или у близини старинске Немањине Дибочице“.²³ Веселиновић као да се приближује предању које налазимо код М. Ђ. Милићевића: „У селу Доњој Копашници,

¹⁹ Op. cit., стр. 59.

²⁰ и ²¹ Новаковић, Земљиште радње Немањине, стр. 186.

²² Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд, 1884; стр. 113.

²³ Јашуњски манастири, стр. 16 (прештампано из дела Српске калуђерице. Глас С. К. А. LXXX. Стр. 165—256. Београд, 1909).

на југу од Лесковца, находе се у земљи опеке и те-мељи од кућа и других зграда. Сељаци причају да је ту била велика варош, па су се варошани, не знам од чега и рашта, раселили и населили данашњи Лесковац“.²⁴ И ја сам забележио слично предање: један део атара Д. Копашнице звао се „Лештар“. Прича се да је ту био Лесковац и да је изгорео, те се грађани отселили на место данашњег Лесковца. На трагове тога пожара и градског насеља наилази се и данас: изгоретине, водоводне цеви, гробље итд.

Концепцију по којој се Лесковац у Средњем веку звао истим именом као и област у којој се и налазио, Дубочицом, не можемо примити. У напредци-тираном акту цара Стефана Душана од 1368 год., којим је потврдио Хилендару све поклоне и правине, дане му од његових претходника, и дао му нове поклоне, поред Вине, Сушице и Гл’бочице, помиње се и село Лесковац: „Село Лесков’ц и с оне стране и с сије стране с међами и“. У другоме акту, који смо такође напред цитирали, у повељи књегиње Милице и њених синова Стефана и Вука (1395 год.), опет поред осталих места у Гл’бочици, која је изричито споменута, наводи се и место Лесковац, али не више као село: док уз сва у овоме акту побројана места стоји ознака „село“, уз Лесковац те ознаке нема („и у Лесковцу кућа и два човека, Костадин и Дразун“)²⁵.

Напред смо рекли да се Лесковац, пошто су га Турци заузели, могао називати истим именом као и област у којој се налазио. „У Цариграду, у баштин-ским књигама, Лесковац се пише Дилбочица, али у новије време већ га и сами Турци зову Лесковча“, — каже Милићевић.²⁶ У овој чињеници и треба тражити узрок доцнијој пометњи, т.ј. бркању географ-ских појмова Лесковца и Дубочице. У време пада под Турке (1454 г.) Лесковац се сигурно није много разликовао од осталих села у Дубочици, и пошто

²⁴ Краљ. Србија, стр. 23.

²⁵ Новаковић, Зак. споменици, стр. 420 и 518.

²⁶ Краљ. Србија, стр. 113.

није било потребе да се он посебно обележава, као што је био случај и са другим насељима око њега, највеће место у области названо је истим именом као и та област. Тек кад је разлика између њега и осталих места постала већа, услед његовог развитка под Турцима, враћено му је старо име. (Разуме се, за овакво схватање нећемо тражити доказа код Панте Срећковића, у једном месту напред споменуте његове расправе, коју ћемо ниже опет навести).

Пошто смо изнели најстарију историју Лесковца и Дубочице и расправили спорно питање у вези с њима, осврнућемо се на остала документа која о овом предмету постоје. (На овом месту морамо учинити једну напомену: материјал који у овом поглављу претресамо нешто опширније, непотребан у толикој опширности за основу одговора на питање које смо истакли, могао би послужити за предмет и засебне расправе. Ми смо га овде ипак унели из ових разлога: прво, што је ово најзгоднија прилика да једном опширније обрадимо историју Лесковца, ствар којом бисмо и иначе морали да се позабавимо, и, друго, за закључке које ћемо ниже извести у погледу кретања становишта и једног привредног континуитета у Лесковачкој Котлини, потребно је, уколико допуштају извори, подробније претресање ове грађе). Ићи ћемо хронолошким редом.

„Челник ризнички“ односно министар финансија деспота Ђурђа, иначе пре тога трговац дубровачки, Паскоје Соркочевих „учествовао је у свима политичким питањима свога времена“, а као награду за овакву службу добио је од српског деспота разна добра у Топлици и Дубочици. Он се први пут у српској служби помиње 1445 год., последњи пут 1453 год., када је и умро у Дубровнику, пошто је пре тога, исте године, распродао своје имање у Србији.²⁷

1451 год., према Михаилу Констатиновићу из Острице, султан Мехмед II Освајач дао је Ђурђевој кћери Мари, која је била удата за оца му Му-

²⁷ Др. Мита Костић, Опис војске Јована Хуњадија (Гласник скопског научног друштва, књ. I, св. 1, стр. 83).

рата, Дубочицу и Топлицу на уживање. Он је то учинио одмах по ступању на престо (фебруара 1451 г.), у време када је са деспотом углавио мир, и већ ковао своје освајачке планове, од којих је на првом месту стајао план за освајање Цариграда. Овај поклон обудовелој султанији, кћери деспотовој, требао је да буде доказ о пријатељству, које је брзо морао покварити.²⁸ Јер одмах по паду Цариграда (маја 1453 г.) султан је завојштио на Србију и новембра 1454 г. узео Дубочицу са Лесковцем.

После Михаила Костатиновића, сењски канцелар Феликс Петанчић од наших људи последњи је оставио податке о средњевековној Немањиној Дубочици. У писму које је упутио Владиславу, краљу угарском и чешком, он означаје путеве којима се може ударити на Турке: једним се од Београда на Ниш, преко Пирота, иде на Цариград, а другим од Београда преко Шумадије на Крушевац, Косово, Качаник, Скопље, Ћустендил, Софију итд. Говорећи о путу преко Крушевца и Косова, Петанчић каже: „Расцијани (т.ј. Рашани), први ове крајине народи, дивљи и ратоборни, на оној страни (т.ј. планини) живе, која на Драву, Саву и Истар (Дунав) реке гледи, — на другој пак страни, која се к Дарданима, Македонцима и Трибалима (Старој Србији) окреће, Србијанци живе, народ питомији и блажи, због тога што више на југу стоје и множину путујућих трговаца имају. Кад се тако брда пређу, следује равница *Дубошица* густо насељена. Али спустивши се мало на лево путем који к Великом Селишту Прокопија и Нишу води, недалеко отвара се долина Косовица са реком Лабом, текућим кроз среду исте, пружајући се до прострањејшег пола Косова“.²⁹

Ако оставимо на страну турске изворе који су једно време за Лесковац употребљавали име области у којој се налазио, Дубочица се у нашим изворима више не помиње. Отсада имамо податке само за Лесковац, Лесковачку Нахију и Лесковачки Пашалук. Тај материјал прегледаћемо по временском реду.

²⁸ Милићевић, Краљ. Србија, стр. 361.

²⁹ Новаковић, Земљиште радње Немањине, стр. 185.

Није нам познато да ли су Турци, пошто су заузели Дубочицу са Лесковцем, у густим масама населили овај „родни и равни крај ветерничко-јабланички“, као што мисли М. В. Веселиновић. Пре бисмо рекли да Турци, као и другде, одмах ни сам град нису населили „у густим масама“. Исто тако није познато ни оно што тврди Панта Срећковић, наиме да је Турцима било мило што су освојали Лесковац, и да су га чак у своје географске карте унели. „Па су Турци освојили Лесковац, пише Срећковић, и како им је било мило што су га освојили, они су га записали на својој мапи, о чему се може свако уверити тко узме књигу d' Oksza: Histoire de l'empire ottoman depuis sa fondation jusgu'a la prise de Constantinople (1871), где ће на историјској мапи (под IV) ширења османске царевине видети лепо нацртана околна лесковачка брда Грделичка, како из њих продире река Морава, а на месту данашњег Лесковца стоји написано: Lescoviza.“³⁰

„В лето 1594 изгоре Скопле и Лесковац“. Овај кратак запис јесте први докуменат у коме је под Турцима споменут Лесковац. (Управо, ми за други ранији не знамо). Није познато зашто је 1594 г. изгорео Лесковац. Из записа који смо навели могли бисмо извести само то, да је Лесковац већ крајем XVI века постао град знатан као и Скопље.³¹ Да овако мислимо даје нам разлога и белешка о Лесковцу коју нам је оставио лекар енглеског Краља Едвард Браун, који је путем из Прокупља прошао 1669 год. кроз Лесковац и у њему се дуже задржао. За Лесковац, који он назива Lescoa или Lescowia, каже да је „варош затворена и многољудна, а лежи на реци

³⁰ Немањина Гл'бочица (Гласник српског ученог друштва, књ. иии, стр. 206—207).

³¹ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, стр. 250. — Средином 1594 г. бунује је устанак међу Србима у Банату; у исто време устали су на Турке и Срби у околини Пећи, а и у другим српским покрајинама јавио се покрет противу истог непријатеља. Спаљивање Лесковца може бити у вези с једним од покрета који му је био најближи.

Липерици“ (Ветерници). „Ту смо, каже даље, много времена провели на великом панађуру, који се у тај мах у Лесковцу десио. Држан је на широком, затвореном месту, и било је на њему много народа“³². Нашу горњу тезу, наиме да је Лесковац већ крајем XVI века (а доцније утолико пре) био знатан град, те и важно трговачко место, потврђује и турски географ XVII века Хаџи Калфа (Ћатиб Челебија), који пише да се у Лесковцу (Лесковца) августа месеца држе велики панађури. (У то време, према Хаџи Калфи, Лесковац је улазио у Крушевачки Санџак, т.ј. Санџак Алаџа-Хисар, заједно са Параћином).³³ „По свему судећи — пишу Ердељановић и Николић — Лесковац је био важно трговачко место, нарочито у позније турско доба“.³⁴ Још јачи доказ томе јесте чињеница коју смо већ упознали, наиме то, што се Лесковац налазио у густо насељеној равници Дубочици, у којој су, како пише Петанчић, „живели Србијанци, народ питомији и блажи, због тога што више на југу стоје и множину путујућих трговаца имају“.

Аустриско-турски ратови 1689 и 1737 г. — чињенице на које ћемо се доцније нарочито осврнути — нису сасвим поштедели Лесковац. Прве године, поред осталих места (Бела Паланка, Пирот, Прокупље, Ниш), аустриски генерал Пиколомини узео је и Лесковац и у њ сместио војну посаду. (На брду Хисару изнад Лесковца Аустријанци су нашли тврђаву коју су забележили именом „Kastel Leskowatz“. На истом месту ову тврђаву, т.ј. „повећи градић, али без икаквих натписа“ видео је и Е. Браун.³⁵ 1854 г. Хан, наслућујући да се на врху брда морала налазити как-

³² Јован Ердељановић и Риста Т. Николић, Трговачки центри и путеве по Српској земљи у Средњем веку и у турско доба. Историско-географска расправа. Београд, 1899; стр. 211.

³³ Споменик Срп. краљ. акад., књ. XVIII, Бд, 1892; стр. 9 и 62.

³⁴ Пом. дело, стр. 211.

³⁵ Милићевић, Краљ. Србија, стр. 113.

ва тврђава (акропола), није нашао никакве остатке од града,³⁶ а Милићевић је забележио предање да су ту били двори Југа Богдана, што није без основа, јер је Дубочицом, као што смо видели, управљао кнез Влатко, кога народна песма зове Југом Богданом).³⁷ Пиколоминијева војска није дуго остала у Лесковцу и другим местима: „Бист у Нишу Немац три месеца, и поиде Белиграду, на своју границу“, — каже наш летописац. Године 1737 Аустријанци су поново узели Ниш, али су га убрзо морали напустити. Пре него што ће напустити Ниш, Аустриски командант Ниша издао је једну наредбу у којој се, између осталог, каже: „Затим сам искупио све одличније мештане и казао им (да бих их држао у добром расположењу и уздању), да се ја само до Јагодине враћам, да се ту с осталом нашом војском састанем, па ћу отуда одмах затим доћи Нишу упомоћ. Зато нека они, међутим, поседну Стрелац, Лесковац, Пирот и Прокупље и нека га заседама обезбеде“.³⁸

У времену између ова два рата, године 1704, на путу за Јерусалим, поред Лесковца је прошао калуђер Јеротој Рачанин, али о Лесковцу није ништа забележио: „...и дојдо смо под Љесковац на ужину код камените цркве, па дојдосмо до 9-ог конака на Љесковачку (т.ј. Грделичку) Клисуру и уђо смо у Клисуру, и падо смо на ужину у Клисури у страни, кано коза на маљу, и ту помилеше змије, и жабе, гуштери, и корњаче, мал и воду не поскакасмо от страха“.³⁹

Као што смо напред навели, у XVII веку Лесковац је улазио у Крушевачки Санџак. Отприлике после укидања Пећке патријаршије (1766 г.) Лесковац је потпадао под Гиљане.⁴⁰ Године 1804, али и пре тога, он је већ центар Лесковачког Пашалука

³⁶ Хан, пом. дело, стр. 59.

³⁷ Краљ. Србија, стр. 113.

³⁸ Исто, стр. 90 и 377.

³⁹ Гласник српског ученог друштва, књ. XXXI — Ј. Живановић, Примери нове књижевности, књ. I, стр. 1.

⁴⁰ Милићевић, поменуто дело, стр. 114.

који је захватао предео Лесковца, Немањину Топлицу, Алексинац, Параћин и Крушевац са околином. Године 1837, када је Ами Буе прошао кроз Лесковац, он је још увек био центар пашалука који је обухватао област Лесковачку и Немањину Топлицу до српских граница.⁴¹ Ускоро, после 1841 год., ушао је у састав Нишког Пашалука, налазећи се у центру Лесковачке Нахије, а извесно време и заједно с Нишем био је под Рушчуком. У последње време, као и раније, Лесковац је био под Приштином⁴².

У колико Лесковац - ову напомену чинимо ради хронолошке потпуности - долази у обзир кад се говори о народним покретима у годинама 1809—1815, 1833, 1835 и 1841, на које ћемо да се осврнемо, речено је на другом месту опширније.⁴³

На своме путу од Београда до Солуна, 1854 г. свратио је у Лесковац Др. Ј. фон Хан, који је о њему дао један опис какав дотле о Лесковцу није начињен.

„Лесковац је зелено обрастао леп покрајински град, каже Хан, у коме прави живот влада нарочито за време пијачних дана, када се дугачка чаршија напуни колима у која су упрегнути биволи, и људима који су дошли на пазар, а мноштво, које чаршија не може да прими, разлије се по споредним улицама“. Описујући сточну пијацу лесковачку, на којој је поред крупних дунавских волова са дугим вратом, видео и рогату марву „већином чураву и запуштену“, он додаје да се ова марва „извози у Македонију, Тесалију, Албанију и Грчку, и изгледа да се извози само ради меса, јер ми се, каже, сећамо да смо врло ретко ову врсту видели пред плугом или колима: она је за то слаба. Сва марва за

⁴¹ Ami Bueé La Turguie d'Europe, III. (наведено код Ст. Новаковића у расправи »Земљиште радње Немањине«, на стр. 186).

⁴² Милићевић, поменуто дело, стр. 114.

⁴³ Д. М. Трајковић: (1) Први весници слободе (Лесковац, 1927; стр. 1—16) и (2) Покрети за ослобођење у крајевима ослобођеним 1877-78 (Лесковац, 1928; стр. 3-24)

22
вучу поменутих земаља увезена је од Дунава, и поред ових волова за вучу, у Дарданији и Македонији тако често биволи, идући даље према југу бивају још чешћи. Није ретко да је за мужу употребљено домаће говече, јер овде људи највише музу биволице... Коњи, који су долазили на пијац у Лесковцу, бејаху мали, али чврсто грађени и жива изгледа; исто тако овдашње расе бивола далеко су мање него колоси праживотињске врсте, висине човекове, који се срећу нарочито у вардарској долини“.

„Лесковац је, наставља Хан, главно стовариште за дарданску конопљу, коју сматрају као најбољу на југоистоку Полуострва, и која се делом прерађује за месне потребе, делом извози у Београд. За време нашег путовања стајаше она у малим, у облику шатора поређаним сноповима да се у пољу суши, и читавој равници даваше изглед једног огромног војног логора“. Бележећи своја запажања о предмету који смо напред додирнули, о акрополи на Хисару, Хан помиње добро обрађене винограде који покривају ово узвишење над Лесковцем.

„Оба дела града везани су једним дрвеним мостом, који се баш тада оправљао, те смо, пише Хан, морали газити воду, која нам се учини шира него Нишава, али што се тиче Мораве, на коју су све карте стављале Лесковац, слабија од ње“.

У то време, према овом писцу, у Лесковцу је било 2400 хришћанских, 500 турских, 10 јеврејских и 30 циганских кућа, дакле око 3000 кућа и према томе око 15000 становника. „Шест минарета штрче изнад масе кућа, али ни једна од џамија које им припадају није достојна пажње“, каже Хан.⁴⁴

Нешто доцније (1877 г.) у Лесковцу је било 8 џамија и 10 текија (1884 биле су три џамије и 1 текија). Према попису који је извршен између 1877 и 1884 г. у Лесковцу је било 9800 становника: 120 Турака (пре 1878 г. било их је 5000), 280 Цигана и 100 Јевреја.⁴⁵

⁴⁴ Хан, пом. дело, стр. 57—59.

⁴⁵ Милићевић, пом. дело, стр. 115.

На месту где се стичу неколике реке, у близини реке Мораве чијом долином иде главни пут из Средње Европе преко Балкана на Исток, и то један преко Пирота, а други преко Солуна, Лесковац је врло рано постао значајан привредни центар за велику лесковачку област. Пространо Лесковачко Поље, са огранцима и странама планина које га окружавају, отвара врата долинама Ветернице готово до њеног извора (Клисуре и Пољаница), Јабланице, Пусте Реке и Власине. На лесковачку пијацу упућен је сав многобројни живаљ што се налази у долинама ових река, у правом Лесковачком Пољу и странама околних планина, т.ј. у Лесковачкој Котлини. (Овамо је упућен и један део Топлице т. зв. Добрич; као и Запаље, крај између Суве Планине и Гарине, само на тој страни нема још добрих комуникација).

Привредним центром Лесковац је морао постати још у далекој прошлости. То се да закључити на основу историјских података: још у V веку пре Христа, а има помена и за II век после Христа, израђевине од конопље (кудеље) из околине Лесковца носиле су се на тржишта суседних мора... 1348 год. поменут као село „с оне стране и с сије стране“ реке, а већ 1395 год. као град, у Средњем веку Лесковац је морао важити као знатно тржиште. Ово утолико пре, што је, као што смо рекли, за време Неманића био станица за караване што су носили и продавали разну робу, и што се при крају XIII века помиње у њему дубровачка колонија, колонија дубровачких трговаца. Крајем XV века Петанчић, видели смо, бележи Дубочицу као густо насељену равницу у којој има „множина путујућих трговаца“. Е. Браун видео је 1667 г. велики панађур у Лесковцу, а панађур у Лесковцу помиње и Хаџи-Калфа. За XIX век имамо више докумената који се тичу привредне историје Лесковца, и пошто је то век у коме су ударени основи лесковачкој и уопште текстилној индустрији у Србији, на њему ћемо се и

задржати. Поменути Хан, кога смо малочас обилато цитирали, означује Лесковац као главно стовариште за дарданску кудељу, и ми у оном његовом опису назиремо већ контуре будућег Лесковца, у чијој ће привредној историји најзначајнију улогу одиграти ова индустријска биљка, која је Хану нарочито пала у очи.

II

ГЛАВНО ОБЕЛЕЖЈЕ ПРИВРЕДЕ ЛЕСКОВЦА ЗА ВРЕМЕ ТУРАКА

Лесковачки Турци, који су махом били спахије и господари којима су припадале готово све земље у околини Лесковца, нису се занимали трговином (у Лесковцу је било само неколико њихових дућана, дуванџиница), а од заната држали су само табачки, поткивачки и берберски, од којих су последња два били истовремено и њихов монопол. Две трећине хришћанског становништва, поред пољопривреде (ратарства, виноградарства, повртарства и др.),⁴⁶ имале су у рукама сву трговину и готово све занате. Иако врло архаично, занатство је било разгранато и развијено, тако да је било специјализација у истом послу. У Лесковцу је под Турцима било ових заната: терзиски, абаџиски, кондурџиски, папуџиски, ћурџиски, табачки, ковачки, столарски, грнчарски, казанџиски, мутавџиски, коларски, кујунџиски, дугмеџиски (граде звонца и прстење), сарачки, екмеџиски, симиџиски, мумџиски (сапун и свеће), воскарски, шећерџиски, чешљарски, ужарски итд. Сама разноврсност ових занимања сведочи о томе колико је у оно време занатство било развијено, утолико пре што су се поједини занати цепали у више струка (на пр. кондурџиски и папуџиски, воскарски и мумџиски, екмеџиски и симиџиски).

Домаћа радиност била је такође развијена, и она је подмиривала највећи број домаћих потреба. За

⁴⁶ М. Ђ. Милићевић пише: »Лесковачка сва равна тако је родна да Лесковчани с неким поносом понављају стару изреку: — Када роди Лесковачко, девет града зарани; а када не роди, девет града не могу да га заранив!« (Краљ. Србија, стр. 115).

нас је овде од интереса само домаћа прерада конопље у кудељу и ужарију, која је у овим странама била одвајкада одомаћена.

Наносна земља, и то песковита иловача у Лесковачком Пољу и оближњим нижим и равнијим местима (а таква је и околина Врања, као и цело Поморавље и долине доњих токова Моравиних притока) омогућила је гајење конопље, ове знамените индустријске биљке коју у овим крајевима спомињу у V веку пре Христа. Др. Ј. фон Хан каже да конопљарство ових крајева води порекло из врло давне прошлости, и наводи Херодота, у чије време је Тракија била чувена са своје одличне конопље, јер су се кудељне тканине трачанске тешко разликовале од памучних. Он сматра да је Лесковац главна област за културу дарданске конопље, чије су се израђевине, као што је напред изнето, извозиле у градове на обалама суседних мора, Јадранског и Јејејског.⁴⁷

Још у почетку првог поглавља видели смо да су Римљани, пошто су освојили илирске пределе, на месту данашњег Лесковца нашли једно дарданско насеље у чијој се околини много гајила конопља.⁴⁸ Од

⁴⁷ »Конопља је биљка, каже Јоксимовић, коју човек искоришћује од прастарих времена ради добијања влакна, које се упреда у жице за израду веома јаког платна за сељачку мушку и женску преобуку« (»Српски Манчестар«, стр. 26).

Према »Ријечнику хрватскога и српскога језика« (V, стр. 271) ни Грци нису много рано сазнали »за ову биљку што је расла у скитскијем приједјелима (Еродот, 4, 75)«. Поред речи конопља, на истом месту у »Ријечнику« стоји: »Јамачно ријеч прасловенска (исправа коноп' и конопија), испореди стелов конопља, рус. конопја, конопал', коноп', чеш. конопо, пољ. коноп, конопис, па и лит. канапис, ст. рус. канапис. Иста је ријеч што и гр. , лат. сапавbis (из грчкога), ствнем һапаф, сканд. һапрг, итд.; али се чини да ни Германи ни Словени нијесу примили ову ријеч ни из лат. ни из грч. језика... Сва је дакле прилика да су Словени и Германи напосе, а напосе Грци примили ову ријеч од народа који је ову биљку гајио у источној Европи или у западној Азији«.

⁴⁸ В. прим. 2 на стр. 8.

II века после Христа па све до XIX века о производњи и преради конопље у пределу Дубочице нема историјских докумената. И поред тога није без основа тврдња коју износи Ч. М. Јоксимовић у својој књизи о Лесковцу: „Наши прапрадедови, пише овај, доселили су се у Јужно-моравску долину у VII веку после Христа и такође су се занимали гајењем конопље и прерадом кудеље у влакно и са тим су подмиривали сву потребу за рубље и преобуке. у време Немањине владавине била је развијена и израда ужарије...“⁴⁶

У прошлом веку конопљарство је било јако развијено, и прерада конопље постала је нека врста шире локалне индустрије, чије су израђевине биле један од најглавнијих артикала трговине Лесковчана. Прерада конопље, која се износила на тржиште као полупрерађевина (кудеља) или као готов фабрикат (ужарија), давала је посла великом броју Лесковчана, нарочито лесковачкој сиротињи, која је у својим уским, ниским, мрачним и загушљивим ћеранама зарађивала себи хлеб. „По казивању добро обавештених људи, пише Милићевић 1884 г., преко хиљаду душа у Лесковцу и околини, сваки дан зарађују свој хлеб, само конопљу израђујући. Конопље се производи у Лесковцу и околини на годину око 2,000.000 ока“.⁵⁰ Статистичке податке имамо само за доцније време, за првих десет година по ослобођењу (1877-78 год.). Од 685 ужарских мајстора у Србији, на Лесковац и Врање са њиховим околинама године 1887 падало је 624, а на сву осталу Србију само 61. Од 1881—1885 просечни годишњи извоз ужарије износи 891.794 кгр. у вредности од 1,317.759 дин. (Да би читаоци могли видети колику је то новчану вредност престављало за ондашње прилике, напомињемо да је буџет Кнежевине Србије 1870 год., дакле десет година раније, износио 13,970.855 дин.)⁵¹.

⁴⁹ Српски Манчестар, Лесковац у 1930 г., стр. 25.

⁵⁰ Краљ. Србија, стр. 132.

⁵¹ До краја прошлога века (1900) на извоз сирове кудеље постојала је царина, и за то време из околине Лес-

За време Турака каравани лесковачких трговаца разносили су ужарију на све стране Балканског Полуострва и допирали чак у Малу Азију. Они су ишли у Бугарску, Тракију, Цариград, Грчку, Маке-

ковца и Врања извозило се од ње просечно око 200.000 кгр. Кад је ова царина укинута, извоз се повећао на преко 2,500.000 кгр. годишње («Извештај управе Лесковачког трговачког удружења о раду у 1929-1930 год.», стр. 5). »После ослобођења, до Светског рата, Врањски, један део Нишког и Топличког округа производили су кудељу око 5,000.000 кгр. годишње, а ужарију не мање од 2,000.000 кгр. Кудеља овог краја, каже даље текстилни стручњак Чед. Јоксимовић, својим квалитетом била је чувена не само на Балканском Полуострву но и на другим европским пијацама. Нарочито су се интересовали кудељом... топљеном у врањскобањској врућој и сумпоровитој води, која јако бели кудељно влакно и даје му леп изглед и добре предивне особине, услед чега се веома високо цени и свуда тражи као замена чувене талијанске кудеље. Немачки и енглески фабриканти ову кудељу мешају с ланом и добијају одличну прећу за израду платна, убруса и чаршава«. (Исто дело стр. 26).

До рата 1912 године, у Лесковцу и његовој околини било је око 1000 ужарских радња, са око 4000 запослених радника (мајстора, калфи и шегрта). Сваке године они су израђивали ужарске робе у вредности око 1,000.000 златних динара; и највећи део те робе извозио се у Бугарску и Европску Турску. («Лесковачки гласник», 24-ХII-1927).

После рата (1918), али не одмах, извоз сирове кудеље је опао. Лесковачка кудеља изгубила је тржишта у Бугарској и Румунији, јер су ове земље стале интензивно развијати сопствено конопљарство. У Грчкој и Турској наша кудеља је потиснута италијанском, а у централну Европу, у Аустрију и Мађарску увозимо само у мањим количинама. Поставља се питање: шта је узрок овом потискивању кудеље из Јужног Поморавља, чак и са оријенталских пијаца (Турска, Бугарска, Грчка)? У одговор можемо навести ово: пре свега тежњу појединих потрошача за еманципацијом од страног тржишта (аутаркија), а после рђав квалитет наше кудеље из поменуће области. Гајење (сејање и ђубрење) и прерада кудеље (чупање, трљење и топљење — мочење) у Поморављу од Ниша до Гиљана, врло је примитивно, несумњиво онакво какво је било и пре двадесет векова. Рђав квалитет кудељног влакна, дакле, долази: прво, отуда што произвођач не коси већ чупа конопљану трску, те при крају повесма остане лика која ку-

донију, Албанију, Босну, Херцеговину, Румунију и Мађарску. У понеким местима, као на пр. у Једрену, Лесковчани су имали и своје магазе.

После ужарије најважнији артикал којим су Лесковчани у оно доба трговали, био је вунени гајтан. Једини произвођач била је Бугарска, одакле су га довозили, а разносили га по Србији, Старој Србији, Босни и Херцеговини, и то искључиво Лесковчани. Поред ужарије и гајтана, врло чест трговински артикал у рукама Лесковчана била је и паприка, која се у великим количинама гаји у околини Лесковца, нарочито у Доњој Локошници, где су сељаци врло рано имали специјалне воденице за млевење паприке. Њу су Лесковчани носили по Србији, Македонији, Босни и др. крајевима, и било је међу њима трговаца у чијој трговини је престављала најважнији предмет. У Лесковцу је било трговаца који су чак у Софију носили лопате, грабуље, виле, канате, осовине, кола и др. земљорадничке алате што су се израђивали у шумама Накривањских и Вучанских Планина, јужно од Лесковца.

Поред вуненог гајтана из Бугарске, из поменутих крајева Балкана Лесковчани су доносили робу за локалну потрошњу.

дељу чини грубом и неупотребљивом за израду платна, пешкира и чаршава; друго, отуда што је топљење и трљење несавремено, те је наша кудеља пуна поздера и нема лепу и сјајну боју, да би била подесна не само за ужарију него и за финију фабрикацију; и, треће, у вези са страним тржиштима поставља се и питање максимума влаге коју кудеља може и треба да има (а кудеља Јужног Поморавља не оскудева у влази), као и питање њене чистоте, с обзиром на мало час поменути поздер, који остављају у кудељи не само произвођачи него и продавци кудеље.

Питањима стандардизације и контроле производње и продаје кудеље бавило се у своје време и Министарство трговине и индустрије. (О томе видети белешке и чланке у овим дневним и недељним листовима: »Лесковачки гласник« од 7-IV-1930 год., »Политика« од 19 и 27-VII-1930 г., »Време« од 19-VII-1930 г., »Правда« од 17-IX-1930 г. и »Вардар« од 30-IV-1933 г.; сем тога видети и поменути »Извештај« Леск. трг. удружења).

Развијена трговина и ове многе трговинске везе учиниле су да се у Лесковцу шездесетих година прошлога века осетила потреба за учитељима француског и турског језика, чињеница која је са своје стране доказ о ступњу на коме се та трговина налазила. Др. Ј. Х. Васиљевић износи о томе једно врло лепо писмо, упућено у Пловдив Јоакиму Груеву, учитељу француског и турског језика. То писмо гласи: „Благородному Господину Г-ну Јоакиму Груеву — Маувин Ефенди у Филибе. — Лесковац, 17 јулија 1869 г... За сопствен език учитеља имамо, него нам особито потребуе едан учитељ који добро турски и француски език знаде. Знајући пак да ваше благородие има таквих ученика, који су *савршени у ова два езика*, зашто се и усудисмо до вас и обратити се и наипонизние молити да би едног од ваших ученика изабрали кога ви за способног знате да *шурски и француски* не само читати и писати него и добро разговарати знаде“.⁵²

⁵² Др. Јован Хаџи-Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским крајевима (1850—1878). БД., 1928.

III

ДРУШТВЕНЕ, КУЛТУРНЕ, ПРОСВЕТНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЛЕСКОВЦУ ДО 1877-78

Турска управа, која је на место српског феудалног система донела најпре систем спахија а потом и систем читлук-сахибија, омогућавала је извесну привредну слободу само оне раје која је живела у градовима. Неки правни и економски писци тврде да су турским завојевањем аграрни односи старих српских држава врло мало измењени, док су по другима ти односи под Турцима били сношљивији него односи меропаха и осталих себара према властели и манастирима, као сопственицима великих комплекса земље.⁵³ Ипак, живот у вароши био је мање мучан, турска управа није била тако груба као на селу, и било је више слободе него на селу, где је сељак везан за земљу и кад је национално слободан. И баш због тога било је прилива сеоског становниш-

⁵³ Стара српска држава била је феудална, сталешка, са једним друштвом које је било хетерогено, као што је и ово данашње, и са уређењем које је било чист израз тадашњих економско-социјалних и културних супротности, које су нашле јасна и проста изражаја у законодавству онога времена. Политичко ропство себрдије само је логична последица онаквог друштвеног и државног уређења. На супрот гледишту на коме стоје Ст. Новаковић, Ал. Јовановић, Лингентал и Гринберг, да се, наиме, аграрни режим раје није разликовао од аграрног режима наше средњевековне себрдије, можемо рећи да је ново стање, које је дошло са Турцима, донело извесно олакшање у аграрном режиму који је дотле држао, и да турски феудализам са системом спахија (не и са оним доцнијим системом господарским) није био онако систематски интезиван у погледу експлоатације као што је пре њега био српски феудални систем. У вези са оном примедбом што смо је учи-

тва у вароши. Одмах морамо нагласити да у овим крајевима није било (противно мисли Јован В. Јовановић)⁵⁴ ни једне миграције већег стила, каквих је било у другим деловима наше земље и народа. Узрок томе објаснићемо доцније. Приливи сеоског становништва у градове Јужног Поморавља, у Ниш, Лесковац и Врање, затим у Пирот, нису били нагли већ постепени. У град су долазили примитивни елементи, који нису били ни дубоке религиоз-

нили доцније у цитату из А. Шмауса, који каже да је турска најезда, поред наглог прекида феудализације средњевековног српског друштва, проузроковала и назадовање у народној култури, навешћемо једно повеће место из одличне књиге нашег културног историчара Косте Н. Костића. Из њега ће се најбоље видети наша стара народна култура, т.ј. сва тежина српскога феудалног система, под којим је морао да стење онај што га је носио на грбачи својој: »Стара српска увозна трговина може се назвати луксуриозном, јер сем соли и нешто мрчарије (слана риба, маслина, уље, разне покућне ситнице, памучна и свилена пређа за вез), у српске се земље увозиле врло скупоцене и луксузне ствари: разне свиле (италијански и византијски фабриката), сјајна племићска одела, источно-инђиске мирођије, разне ђаконије, бижутерије и др., све оно дакле што је требало за владалачке и властелинске дворе и столове, а прост народ, као и данас, требао је нешто домаћих ситница а највише соли за стоку и кућу. Због велике раскоши наших владалаца и племића увозна је трговина била велика, већа од извозне; српске сировине нису могле исплати разне италијанске и византијске фабрикате, па је дефицит био неизбежан«. (»Стара српска трговина и индустрија«, стр. 52). Променом државне организације и доласком нових господара извршена је нивелација нашег средњевековног друштва, уништене су све економске и социјалне (сталешке) разлике, у колико властела није прихватила ислам, и задржала свој ранији економски и социјални положај.

В. Др. Б. Недељковића, Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18 века до 1931 г. (Београд, 1936); као и Др. Т. Ђ. Ристића, Борба за земљу и наша аграрна реформа (Београд 1938). Исто тако Б. Благојевића, Законик Цара Душана (Скопље, 1939) и Ј. Петровића, Окућје или заштита земљорадничког минимума (Бд. 1930).

⁵⁴ Географски положај и социјална структура Лесковца и околине (Лесковац јуче и данас. Уредили А. Ристић и С. Стојановић. Лесковац, 1935; стр. 7—16).

ности. Кметовско робље без довољно или са потпуно неразвијеном националном свести, јер су били без националних традиција и без просвете, дошли су у град као сиротиња раја, без земље, без куће и кућишта. У град су донели страх од силе и богатства, на које су у њему морали опет да наиђу. Они су носили бојажљивост и послушност слугу, мржњу на силнике и завист на њихову богатству, раскоши и сјају. Ови досељеници, међу којима је било и доста печалбара, постајали су слуге и измењари или су се одавали разним занатима.

У вези са приливом сељаштва у градове морамо рећи још ово. У два маха ми смо писали о народним покретима за ослобођење у крајевима око Јужне Мораве, Топлице, Власине и Нишаве. И ако нисмо нарочито подвлачили, у нашим расправама било је уствари говора о сељачким бунама, о побунама оних који су хтели да се ослободе силних кулука спахији и господару; да се ослободе зулума субаша, т.ј. управника господарских имања. Бунили су се сељаци, и пошто буне нису успевале, многи од њих бегали су у град, често не само да избегну освету него и плаћање једног деветка (господару) и једног десетка (спахији), и да се ослободе многих дажбина и царских пореза којих није било у вароши, или не у толикој мери као на селу. Код њих је већ могло бити говора о националној свести, само ова — са напред изнетих разлога — није могла бити нарочито израђена и развијена, као ни њихова класна свест, и ако се сељак борио за земљу којој је робовао и противу господара којима је био дужан работа и дажбина. Многи од оних који су изгубили наде да ће ослобођење — очекивано од „светле руке“ српског кнеза — икада доћи, долазили су у град. Они су губили наде, јер неколике побуне (1809, 1833, 1835 и 1841 г.) нису донеле оно што се очекивало него су још више поштравале и онако тешко стање. Ови досељеници и бегунци повећавали су број градске сиротиње, којој су по неки инсафлије беглери давали понекад брашно да се прехрани. Мучан

су живот водили ови измећари, мале занатлије (нарочито ужари) и чифчије, и радили су најтеже послове. Живели су бедно, у малим кућерцима, без стакла на прозорима, без кревета и патоса, спавали на асурама и покривали се пртеним чергама. Уз мангал, уз лучу или лојану свећу, које су доцније заменили кубиња и димљиви гасарчићи. Ћерамидне куће, које су и онако биле ретке, нису биле њихова сопственост.

Трговина, која је узела онакве размере, како смо напред показали, имала је за последицу стварање једног доста јаког трговачког staleжа, који је у погледу професионалне и социјалне свести био најснажнији друштвени ред; трговци су били најјача и, може се рећи, једина грана на младом стаблу нашег јужног грађанства, које и у слободној Кнежевини Србији тек што је стало на своје ноге.⁵⁵ Што је било културе и просвете, то је било код њих, и они су били најистакнутији заштитници цркве и школе. Организовани у Синод, како се звала црквено-школска управа, састављена од 8—10 одабраних грађана, бираних на збору „виђених“ грађана и

⁵⁵ И нашем грађанству корен треба тражити у Средњем веку. Истина, наше средњевековне занатлије, због тога што је њихов број био строго ограничен и због свога положаја који се није разликовао много од положаја осталог сеоског становништва, нису чинили засебан ред људи, као што је на Западу био случај са т. зв. трећим staleжом. Јер наше су средњевековне занатлије имали својих баштина као и остали себри и морали работити вишим сопственицима тих баштина а занате су обављали ван пољских радова, дакле највише зими, и нешто од својих рукотворина давали су властелину или манастиру, на чијим су земљама били. Али и поред тога, и ако још недовољно изражен, јер још у заметку, staleж трговаца и занатлија почео је да се формира још у Средњем веку, и у Душаново доба већ се толико афирмирао, да о томе налазимо помена у његовом Законику: у члану 162 они се, за разлику од властелина и невластелина, називају средњим људима. Не знамо како се структура овог staleжа мењала у току доцнијег времена, нарочито у време робовања нашег народа под Турцима. Један докуменат с почетка XVI в., који се односи баш на наш крај, може нам пружити доказе ко-

еснафа, они су управљали школом и црквом. Синод, коме је на челу био обично митрополит или његов намесник (иконом) или какав истакнутији свештеник, расправљао је и доносио одлуке по брачним споровима, бринуо се о свима црквеним и школским питањима, писао тестаменте итд. До 1878, па и доцније, Лесковчани су управљали и црквама у околини.

У Лесковцу је готово до ослобођења била школа старог типа, са манастирским системом наставе и

ји се овога питања тичу само посредно. То је, наиме, писмо већ поменутог Ф. Петанчића, у коме се каже да је »Дубочица густо насељена равница« у којој »живе Србијанци, народ пигомији и блажи (од дивљих и ратоборних Рашана) због тога што више на југу стоје и множину путујућих трговаца имају«. Из бележака Е. Брауна и Х. Калфе, који помињу велике панађуре у Лесковцу XVII в., изводимо такође посредне закључке. Из онога што знамо за доцније време, можемо слободно узети да се у структури сталежа занатлија и трговаца дуго време нису дешавале велике промене, и да је уређење појединих еснафа (нормирано уредбама чије порекло иде чак у Средњи век, и које су традицијом ишле с колена на колена), претрпело само незнатне измене.

средњеveковним васпитним системом: учио се часловац, псалтир, требник, српско-словенски катихизис, и тек у најновије време српска граматика, земљопис и рачун; и поред тога што су се ђаци обраћали учитељима са „чичо“ или „бато“, казне су биле страшне (инструмент за извршивање телесне казне биле су „фалогe“, познате и у занатским радионицама онога доба). Трговачки ред обраћао је на школу велику пажњу, јер је она била потреба његова занимања, и поред учитеља главне школе, школе заједничке, било је и приватних учитеља које су плаћали и издржавали ђачки родитељи. Из ове школе изишли су и први Менчестерци. (Једно време било је и учитеља грчког језика, а учитеља француског и турског језика, које су, као што смо видели, тражили из Бугарске, није било, ма да су многи Лесковчани говорили турски).

Поред ропства, које је све хришћане спајало у једну целину, и такве их постављало противу муслимана, једна сила била је и вера, која је ту везу чинила још чвршћом. (Разуме се, супротности економске и социјалне долазе на прво место, само те разлике нису биле тако оштре између муслиманских спахија и читлук-сахибија, с једне, и хришћанских чорбаџија, који су почели да стичу земље, те постајали господари, и богатих трговаца, с друге стране. Уз личну својину на земљишту, а и без ње, нови сопственици, односно нови богаташи, којих додуше није било много, примили су многе навике до скоро јединих сопственика непокретног имања, муслиманских спахија и читлук-сахибија, и у њих се, као последица промењеног економског и социјалног положаја, почела формирати једна етика, чије се норме нису много разликовале од оних у моралу Турака. Економика је овде учинила своје). Црква је била једини изговор под којим су се могли организовати, да се колико толико одупру господару коме су робовали и национално и политички и економски. Као и на селу, ни у вароши није било неке дубоке религиозности, још мање такве која би ишла до вер-

ске затуцаности. Јер као и данас, то је била вера паганска, мешавина хришћанске религије са многобожачким култовима старих Словена, са народним обичајима, један конгломерат у коме је било пуно празноверица и других предрасуда. Једна потреба колективне психе, заменљива као готово све друге потребе. Као организација, црква је била потребна за одржање физичке егзистенције, за задовољење једне практичне потребе, која је условљавала остале, и зато се раја морала приљубити уз њу. Тесна веза између нашег ропства и нашег црквеног православља долази и отуда што су и црква и вера биле гоњене, као и народ, а истовремено престављале једину ширу платформу на коју је могао да ступи читав један народ који је робовао. Са континуитетом коме почетке треба тражити у нашем средњем веку, вера и црква биле су због тога доминантне у свести нашег народа, и поред ропства са његовим консеквенцама (економским, социјалним, политичким и културним) још једна снага која је од њега стварала хомогену целину.

У турско време било је пуно цркава и манастира у околини Лесковца, које су Лесковчани, као и данас, посећивали о многобројним нашим православним свецима и светицама. Нарочито су познате биле цркве Кумаревска, Стопањска, Турековачка, а од манастира Накривањски, односно Чукљенички и Јашуњски. Лесковчани су ишли на саборе. Полазили су још увече, по месечини и хладовини, ишли полако на волујским колима, јер у то време коњских кола није било, а коњи су били само у Турака.

У оно доба сабори су били једина већа разнода, једини већи прекид у монотоном ропском животу, прекид за чијег трајања су чињена разна чашћења у корист чула и духа. Поред ропства, вера и црквена организација, једина организација раје у то време, држали су чврсто народни организам. Ови сабори по својој исконској примитивности и хаотичности личе на наше старе саборе у словенској прапостојбини, иако су, само врло слабо, премазани на-

шим црквеним православљем, тако да је стари словенски логор остао ипак логор. Они су служили као изговор за састанке, каквих није могло бити за време старе српске државе (Душанов законик је њих изречно забрањивао у чл. 69), а нарочито од времена када је Немања истребљивао богумиле, један религиозно-социјални покрет, и ударио чврсте темеље сталешкој држави.

На саборима нема жртвеника богу Перуну, нити осталим добрим и злим боговима; ту је црква око које се окупља народ жељан збора, и раскомоћености, свирке и бубњева чија јека продире до дна наше свести, и преко тога као да утиче на чула која јој физички не одговарају. Примитивна циганска свирка, тек на њу може да реагира нерв колектива. И кад је ту био Лесковац, народ је онда био жељан слободног чистог зрака, и теферича, којег није било у граду са пуно сараја, хапсова, ханова, џамија и текија, и са пуно ћор-сокака, који су од града стварали још мучнији и тескобнији лабиринт. На сабору су биле укинуте све те тескобе варошкога живота, једнога живота у коме је било места само за аге и бегове. Данули су слободно бивши себри, меропси, сокалници и отроци, сада раја ага и бегова, слободније се кретала њихова мисао, иначе укљештена у ропска пута као змија у процеп.⁵⁶ Чак и чорбације, познати трговци и занатлије, који су своју економску и социјалну снагу могли да мере са снагом својих политичких господара, господара бивше средњевековне себрдије, коју су назвали рајом, и они су осећали исто задовољство слободнијег саборског дана и ноћи.

⁵⁶ Сматрамо да је погрешно схватање М. Ђ. Милићевића, који сав душевни одн. мисаони живот народа овога краја своди на религијске мисли и осећања и на »склоњеност к мистицизму«. Он пише: »живот мисаони није развијен у Нишу. Нишевљанин је у мисаоном свету само онда кад је у својој цркви, кад се моли Богу, и кад се стара за своју душу. За друге облике живота душевнога Нишевљанин не зна. Она честа излажења у винограде; оно подуже борављење у питомом Габровцу или у кршном Сићеву, више су телесни одмор него душевна наслада лепотом природних створова и чудеса«. (Краљ. Србија, стр. 108).

Испитујући улогу цркве и свештенства онога времена, нашли смо многе изворе који говоре да клир, почев од дна па до врха хијерархије, није могао бити увек у завидном уважењу од својега стада. Као примере за „лесковачки правопис“, Васиљевић наводи неколико писама у којима се сељаци и варошани жале владици на злоупотребе свештенства, и то на злоупотребе не грчких него српских свештеника. Бакија и мирија, порезе које су „свешчени раби“ лесковачки плаћали владици, утериване су на начин којим су се служили само спахије и господари при наплаћивању десетка односно деветка и осталих дажбина. У једном писму од 2 октобра 1862 г. Лесковчани моле „сас покорнос“ нишког владику, коме су „по дужнос“ послали бакију, да их за нову мирију причека „до свети Рангел“, када „ће и тој курус да исплате“, и кажу како су због тога имали „велику нужду у Папа Косту секелију: едан дан искаше не уапси у народну апсу сви нас, и тој нас много ушкодило. Ако би такво поруганије на свештенички чин имало заповест у ваше Киријашество, ти нам прати, свети владико, заповест, да дођемо пред тебе сви у Ниш, те не затвори у кале. Зашто Папа Коста да не затвара у Лесковац?“⁵⁷ („Свети владика“, кога се ово писмо тиче, био је чувени Калиник, 1859—1869 г., о чијим се баханалијама у Чукљеничком манастиру код Лесковца чују и данас многе приче).⁵⁸

Оваква историска грађа (ми не цитирамо све примере што смо их нашли у току нашег истраживања, нарочито не оне из књиге др. Ј. Х. Васиљевића) наводи нас да се сетимо грамжљивих Византињана, фанариотских владика, које су до свога чина долазили помоћу новца, једном инвенстицијом коју су за кратко време успевали да амортизују; и да

⁵⁷ Др. Ј. Х. Васиљевић, Просветне и политичке прилике, 1928.

⁵⁸ М(ихаило) Ј(овановић), Манастир Чукљеник («Политика»; 30 јун 1927).

се сетимо грчких свештеника, који су такође куповали чинове, и којих је заједно са владикама, после укидања Пећске Патријаршије (1766), било пуно код нас.⁵⁹

У Лесковцу није се много србовало. Било је, може се рећи, националиста „мирнога чувства“, дакле не револуционара, и они су чекали да им слободу донесе Србија. За један пул национализам, за једно национално револуционарство, овде је недостојало развијене народне традиције, какву су имали Динарци, недостојало је познавање онакве народне прошлости, која би дала хране колективној народној свести, да створи своје националне идеале, један култ према тој народној и државној прошлости.⁶⁰ Поред ропства, у каквом су били и Бугари, једна раја потпуно утрнуле националне свести, томе ће бити узрок и стално затишје ових крајева и устајалост насеља

⁵⁹ Фанариоти су били Грци из цариградске четврти Фанар (фењер), на Златном Рогу. »Испрва се Фанариотима — каже историчар Српске православне цркве Др. Рад. Грујић, проф. универзитета — звало само неколико најугледнијих старих грчких породица у Цариграду које су умеле да се снађу с Турцима и углавном управљале цариградском патријаршијом. Од крада 17 века неке од тих породица (Панајоти, Маврокордати, Ипсиланти и др.), јављају се све више у историји дипломатских односа Турака са европским државама. С тога од 18 века на француском и аустријском двору називају тим именом све Грке, који у турској администрацији заузимају високе положаје, без обзира на њихово порекло. Фанариоти су се особито одликовали лукавошћу, поткупљивошћу и енергијом. — У српским земљама Фанариотима су називани сви Грци, који су долазили, нарочито после укидања пећске патријаршије 1776, за владике, управнике манастира и др. црквене представнике, а истицали су се себичношћу, грабљивошћу, лукавством и насиљем према народу и свештенству«. (Народна енциклопедија, књ. I).

⁶⁰ Једно гледиште др. А. Шмауса даје посредно објашњење овој појави. То гледиште налазимо у овој његовој реченици: »Народна песма у њеном специфичном облику, њен расцвет, живот и постепено опадање, не може се разумети без осврта на нагли прекиу феудализације средњовековног српског друштва услед турске навале, на регре-

са свим оним што је ту устајалост условило и са њеним последицама економским и културним. (Остављајући да о томе говоримо у другом делу наше расивни правац народне културе, њено враћање и вековно одржавање у патријархалности, односно за њено опадање без осврта на престанак борбене епохе и распадање патријархалних облика живота» («Политика», 23-ХII-1950).

Потомци богумила, који су своје учење били управили против феудализма са његовим реквизитима (владар, висока црквена хијерархија, племство и богати манастири) и конзеквенцама, нову државу осећала је раја као и њени претци који су свирепо требљени, јер су се бунили: државу су осећали у облику разних дажбина и работа. Разлика је била само у томе што је нова држава била огромна и није била организована као стара, која се држала на једном савршено експлоататорском поретку, коме су тешко могли да измигоље и они што су становали у непроходним и често тешко приступачним планинским крајевима. У тим крајевима нова власт је мучно долазила до потребног изражаја. Прекид феудализације, о коме говори др. А. Шмаус, био је нагли само за непроходне и тешко приступачне планинске пределе, а за долине река, равнице и котлине, и за благе планинске стране, тај прекид био је постепен, ма да је одмах донео извесно олакшање системом спахија. Доцније промене у аграрно-правним односима, које су наступиле увођењем система читлук-сахибија поред или на место система спахија, донеле су једно стање које се приближује оном пре турске инвазије, и које у неку руку чини наставак средњовековне феудализације. Отуда у овим крајевима, где су становници били већином ратари (чивчије, аргати и момци) и где народ никада није био слободан, није могло бити хајдука, ни устанција, нити богате народне поезије коју су створили сточари из брдских динарских крајева.

»При свем том, срце је срце, каже Милићевић. И кад не уме певати величанствену епопеју, оно угоди да певуши жубор хладне водице, или трепер зеленога лишћа, или миље девојачког лица, или драж мушког стаса и погледа!». Нишке песме (а то важи и за остале народне песме у овим ратарским крајевима. Д. Т.) не траже јунаке ни у дубокој прошлости нити у далекој туђини. Прошлост оне не познају, а туђине оне не знају. Њима је доста какав виђен и отресит момак или каква лепа девојка, па да се излију и срце занесу«.

Али, сем љубавних, раја је имала песама са друкчијим темама и друкчијом нотом. Овде има и друге лирике, мада и она носи ознаке рајетинске беде и оскудног себарског духа.

праве, у делу који има за предмет психички тип Лесковчана, овде ћемо учинити само једну малу напомену. Насаља Лесковачке Котлине, а нарочито Лесковачког Поља, чијим се људством у највећој мери обнављала крв Лесковца као градског насеља, које стално дегенерише, толико су стара, да за многа села — као што смо видели претресајући границе Немањине Дубочице — има помена у изворима XIII, XIV и XV в., и засад имамо врло мало доказа о њиховом освежавању људским елементом из других

крајева). Као и вера, која је у ствари сдужила за оправдање црквене организације, чију смо практичност већ нагласили, национализам Лесковчана (овде мислимо првенствено на најјачи ред народне масе, на трговачки ред и ред богатијих занатлија, с којима почиње формирање нашег грађанства), — национализам Лесковчана израстао је из њихове економике. Он је био потребан њиховој трговини. Трговина која се развијала тражила је нова незасићена тржишта, а ради тога било је потребно више слободе кретања и слободе рада, јер њих турска владавина, својом анархичном администрацијом и заосталошћу у сваком погледу, није условљавала у довољној мери. О каквој развијеној националној свести није ни могло бити говора. Штавише међу самим лесковачким чорбацијама било је неколико егзархиста. Ово пак сасвим је ра-

зумљиво: Порта је ишла на руку егзархији, јер је ова била у рукама Бугара, који нису имали своју националну државу, и својом пропагандом нису за Турску претстављали ону опасност какву је она гледала у српској и грчкој пропаганди. Чорбације су рачунале да је боље не замерати се оном који може да нанесе штете; и још више, да је боље бити у вољи оних од којих може да се извуче каква корист. А све то потпуно је у складу са оном њиховом: „кротко јагње девет мајке сиса“, што чини једну од основних црта у типу Менчестераца и упадљиву жицу у основи из које је саграђена њихова психа.⁶¹

⁶¹ У Власотинцу је било друкчије. »И варошани и селаци овога краја, пише Мита Ракић одмах по ослобођењу 1877-78, одвојили су од равнице Моравске око Лесковца, од народа у Јабланици и Пустој Реци. Планине су, види се, боље очувале наш елеменат. Ови су планинци тако добри Срби као и они у Врањском Округу. Радини су велики, а устаоци и патриоти још већи. Они су се највише отимали од Турака. Зато су Власотинци и остали чиста српска варош. Кад је год Србија дала знак, Заплање и Буковик били су на ногама. Често су крваво плаћали ову преданост к Србији и љубав к народном имену своме, али су, мимо све то, остали крепки и непоколебиви«.

IV

ПОЈАВА ТЕКСТИЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ И ЊЕ- НА ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКА УСЛОВЉЕНОСТ

Материја коју смо доведе изложили има да послужи као увод у расправу главног питања, коме ћемо приступити одмах, пошто учинимо једно поређење између северне Србије и наших јужних крајева.

Различита од северне Србије, која је у неку руку била попрште ратовања између Аустрије и Турске, те су јој насеља била разређена, а сеобама читави крајеви остали празни и временом обрасли шумом, — долина Јужне Мораве, нарочито Нишко, Лесковачко и Врањско Поморавље, имали су у том погледу један трајан мир, који је и у оно доба омогућавао извесан привредни рад. Рат аустро-турски, који је започео Пиоломини и који је завршен миром у Карловцима (1699), једва се дотакао Лесковца и Качаника, где је био изазван устанак народа, који је после, компромитован, морао да се сели у Угарску. Аустријска окупација северне Србије, која почиње миром у Пожаревцу (1718) а свршава се миром у Београду (1739), захватила је само крајеве северно од Западне Мораве. Српски устанак од 1804 г. водио се такође на земљишту Београдског и Нишког Пашалука, дотичући се само једанпут Ниша и околине и допирући тај пут у наше стране, у Лесковачку Нахију, али без већих потреса и трајнијих последица. Доцније буне народне, које су незнатне, сем оне од 1841 г., нису такође имале утицаја на стање појединих насеља и њихов привредни ток. Једино устанак од 1841 г., који је био организован и озбиљан како по својој распрострањености, тако и по својим тежњама и могућности да дође до њиховог ос-

тварења, није могао остати без утицаја на привреду крајева у којима је избио. Јер у њему је учествовало око 20000 људи, у Лесковачкој Нахији спаљено 104, а у Нишкој 121 село, а за десетак дана пребегло у Србију око 1360 породица или око 9460 душа, од којих се огромна већина опет вратила на своја разорена и попаљена огњишта.⁶²

Чињенице које напред наводимо у стању су да нам објасне неколико појава које ћемо одмах да дотакнемо. Пре свега оне су условиле развитак старих и стварање нових насеља, села и градова, и омогућиле постепен пораст становништва. Оне су омогућиле једну убранизацију, макар ориенталску и примитивну, за коју није било погодба на северу, где су ратови били чести и где су, поред других природних и економских сметњи, доцнији народни устанци против муслиманских господара или, још доцније, буне противу својих националних, спречавали сталност и трајност насеља, и по томе један непрекидан привредни рад.

Нашу тезу потврдиће најбоље неколико бројева.

Године 1834 у тридесет и пет градова у Србији било је свега 41347 становника, а ту је спадало и чиновништво и војска, и пандури, и што нарочито треба нагласити, од тога велики број варошана бавио се или искључиво или претежно земљорадњом, тако да је на остала занимања падао мали број људи. Занатство је било врло слабо развијено, било је врло примитивно, и било је пуно занатлија из крајева који су још били под Турцима. Ништа боље није стајала ни трговина, јер је сељачка Кнежевина Србија била претежно сточарска земља, из које се нису извозиле цереалије, а извозила се стока, лој, коже, шишарке, даске и бакар. По унутрашњости Србије било је у то доба врло мало дућанских радњи, које би се снабдевале код београдских трговаца, а било их је

⁶² В. Д. М. Трајковић, Први весници слободе (Лесковац, 1927) и Покрети за ослобођење (Л., 1928), као и наше чланке у »Нед. новинама« (јануар 1935) и »Правди« 2-IX-1936)

мало стога што је њихово отварање било скопчано са плаћањем извесне годишње таксе, која је свакако смањивала рентабилитет предузећа.

Године 1866 било је у Србији 116007 варошких становника, само око 75 врста заната, који више нису били модерни, и било је око 19800 мајстора и око 14000 калфи и шегрта. „Већина тих мајстора — каже Драгиша Лапчевић, из чијег дела су и узети горњи податци — још су и тада, са калфама и шегртима обрађивали њиве и повртњаке неговали стоку итд. И још и тада су придобијани и са стране досељавани мајстори чешке, немачке и мађарске народности, нарочито за занате који у Србији дотле нису били заступљени, или ако делимично и јесу, а оно са руковаоцима и радним особљем преживеле, потпуно недовољне техничке образованости. И таквим су досељеницима чињене свакојакe олакшице, које су догониле готово и до особитих привилегија, за које домаћи нису знали. Тако су — завршује Лапчевић — наши занати били неразвијени и јадни“.⁶³

Дакле, трговина и занатство у Кнежевини Србији, то јест Србији до 1877-78 г., били су на ниском ступњу; тако и пољопривреда, јер је Кнежевина била првенствено сточарска земља. О текстилној индустрији, која за нашу расправу у првом реду долази у обзир, дуго није било ни помена, и ако је било покушаја да се и она одомаћи: 1850 г. подидигнута је у Топчидеру државна фабрика за израду војничког сукна, одеће и ћебади. (Још 19 септембра 1845 г. у „Срб. новинама“ донета је вест, да један Србин жели подићи у околини Београда фабрику чохе. Мисли се, уосталом без икаквог основа, да је овај човек „од србскога рода“ иницијатор топчидерске фабрике). Ово мало и нерентабилно предузеће 1870 г. продано је Стојану Поповићу из Ужица, који је с њим радио до 1880 г., кад је и пропао. Те године Минх и Шумпетер подигли су у Параћину модерну фабрику вунених тканина. Ова фабрика изгорела је 1904 годи-

⁶³ Д. Лапчевић, Историја социјализма у Србији, стр. 15 и 16.

не. Иначе до 1884 г., у коју пада оснивање првог текстилног фабричког предузећа у Лесковцу, у Србији је било неколико парних млинова и пивара; неколико стругара у областима јелове и смрекове шуме (Горње Подриње, Тара, Копаоник); а у Београду од 1810 до 1883 г. основана су, сем текстилног предузећа у Топчидеру, и ова: 1810 једна тополивица, која је 1857 пренета у Крагујевац, да послужи за основу данашњем Војнотехничком заводу; 1839 фабрика сирћета; 1843 фабрика свећа; 1850 кнежева пивара, а 1852 кнежев ролни млин; 1854 још једна пивара и једна велика општинска циглана; 1863 први парни млин (ма да је и кнежев био покретан парном снагом); 1870 фабрика шподијума и туткала; 1873 и трећа пивара; 1883 још један млин. Уз њих иду једна парна хлебарница, фабрика шпиритуса, фабрика кожа У то време у Јагодини је постојала фабрика стакла.

Године 1887, престоница Србије, Београд је имао једва 35000 становника, и од Ниша, по величини друге вароши у Србији, био већи нешто више од једног пута (готово половину нишког становништва чинили су Турци, који су се после 1878 године иселили), и нешто више од два пута од Лесковца, који је имао око 10870 становника, и био трећа варош у Србији. У овим крајевима, који су ослобођени 1877-78 г., била су још два напредна привредна центра, два места, једно са зачецима текстилне индустрије, домаће и занатске, друго са доста развијеном металном занатском индустријом, прерадом конопље и мутавцијском радиношћу. То су Пирот и Врање. Као и Лесковац, и Врање је имало пространу околину. У њему је било пуно радионица у којима су се ковали клинци и потковице од гвожђа што се вадило у масуричким и власинским рудницима и израђивало у ливницама и самоковима ових рударских прелела. У погледу конопљарства, Врање је долазило одмах иза Лесковца, мутавцијски занат био је у њему јако развијен, и трговинске везе Врањанаца биле су распростра по читавом Балканском Полуострву. Пирот, го-

лем колико и Врање, које је имало око девет хиљада становника, имао је у своје време у Србији најјаче развијену текстилну индустрију, домаћу и занатску (платно, шајак, ћилимови), Пироћанци су трговали са стоком (нарочито са дебелим овновима), сточним производима (сир и масло), вином и др. Берлинским уговором о миру Врању су искубана плућа, јер су му отргнути предели који су на њ били упућени и географски и економски, те је наступило и опадање његове трговине и његовог занатства. Пироту су такође остала иза границе многа насеља, три варошице и око 140 села, а његово привредно стање било је у то време погоршано још и због нерегулисаних трговинских и саобраћајних односа Србије и Бугарске.

Под околностима које смо истакли говорећи о привреди младе Кнежевине Србије, и далеко од операција које су извршене на привредним организмима Пирота и Врања, и то на њиховим најосетљивијим деловима, после којих постоји само животарење, — Лесковац је имао ту срећу да буде у позадини, и да мирно настави унапређивати своју привреду, стару колико и он.

Да се не бисмо понављали, на овоме месту наводимо неколико пасуса из „Србије“, великог дела професора Владимира Карића. Они ће послужити као рекапитулација једног дела наших досадашњих излагања о привреди Лесковца до његовог ослобођења од Турака, и уједно као лепа слика привредних прилика Лесковца у време када се у њему од домаће и занатске закорачило у фабричку индустрију.

„Доста редак стицај повољних природних погодаба учинио је, пише Карић, те је ова варош баш на овоме месту поникла и одржала се у важности кроз тако дуго време, а на име веома родна и пространа равница у сред које лежи, и која је наводњена многим рекама и речицама, и, за тим, правци од три знатније речне долине, којих се осовине секу само мало ниже од Лесковца. Те три долине јесу: Власинска, Ветерничка и Јабланичка... На Лесковац је упућен и највећи део Пусто-Речке долине, по род-

ности такође знатног предела. Овим је лако објаснити то, што је Лесковац кроз дуго време био главно место истоименог пашалука... У Лесковачком Пољу свака је стопа земље обрађена и засејана. Поред свих врста жита, поред воћа и лозе винове, Лесковчани су вазда поклањали велику пажњу нарочито још и индустриским биљкама: конопљи и дувану и за тим повртарству (нарочито је распростра паприка, која се у Лесковцу и околини туче и прерађује), и у целом пољу око њихове вароши није најмањи део рада баш рад њихових сопствених, вредних руку... У њему је трговина веома жива, а нема сумње да ће још далеко живља бити онда, кад проради жељезница Београд—Солун; јер ће тада, долазећи у непосредну везу и лак додир с једним великим тргом на мору, имати удела и у самом светском саобраћају. Ово је толико извесније, у колико има довољно сировина за извоз па и неколико индустријских производа, међу којима најважније место заузима ужарија“.

„Пошто је, закључује Карић, свима природним згодама у којима се Лесковац наводи, придошла још и вредноћа и уморност његових становника, то нема сумње у велику будућност његову, и у толико мање, у колико му је сад изашла у сусрет и једна вештачка згода а на име жељезница Београд—Солун“.^{63а}

Кад смо на овај начин бацили доста светлости на чињенице које су биле од значаја за расправу питања што је дало повода овом нашем послу, било би од интереса да осветлимо унеколико и политичке, просветне и културне прилике у Лесковцу онога критичног времена кад се у њему појавила фабричка индустрија. Ми ћемо то учинити одмах, пре него што пређемо на главну ствар, дакле на питање: шта је непосредно утицало на појаву машинске, првенствено текстилне индустрије у Лесковцу, и какве су биле привредне, политичке и социјалне прилике и услови под којима се она развијала и достигла онај степен на коме се данас налази. Али овде морамо да учинимо једну напомену: зато што наша расправа има

^{63а} Владимир Карић, Србија. Опис земље, народа и власти. Београд, 1884; стр. 751-2.

више привредно-историски карактер, јер се једна економска појава најбоље може да расветли историским методом, то је прво, и зато што за такав поступак постоје и други разлози, који су лако појмљиви, то је друго, ми смо принуђени да све културне, просветне и политичке реквизиите нашег менчестерског машинизма додирнемо само овлаш. Ипак, наглашавамо и то, бојазни нема да ће краткоћа ићи на уштрб јасности питања које расправљамо.

Као наставак онога што смо изложили у одељку трећем истичемо следеће чињенице.

Ослобођење од 1877-78 г. донело је овим крајевима и Лесковцу другу управу, други правни поредак с новим инструментима власти, аграрну реформу, која, истина, није одмах могла бити спроведена и која је имала већег значаја за село, ма да је, посредно, имала јаког утицаја и на живот у граду.

Друштвена средина била је врло конзервативна. Бране старинског живота тешко су уклањане, и нерано се излазило из традиционалне усамљености и укалупљености. Живот у задругама, уколико их је било у самом граду, био је још чврст, и његове везе тек с тешком муком биле су кидане.

Благодарећи оваквом стању, које за кратко време није могло бити измењено, на школовање уопште, а нарочито на школовање женске деце, гледало се готово исто онако као и пре ослобођења. Према попису од 1882 г. Лесковац је имао једну мушку основну школу са једанаест наставника и 444 ученика и једну женску с три наставнице и 83 ученице; једну нижу гимназију са шест наставника, 85 ученика и 17 ученица. Ово је сасвим разумљиво: економске и социјалне прилике биле су такве да нису изискивале већу просвећеност, чак ни писменост жена. Сем учитељског, у чиновничком кадру није се осећала потреба за женом. Жене нису биле трговци ни индустријалци нити су биле запослене у занатској радности. Жене су имале друга посла: оне су месиле, кувале; копале своје или туђе винограде и њиве; оне су преле, ткале итд., а за то се у оно време, као и

данас, није тражила нека општа или посебна школа. Многима је била чак смешна и сама помисао да и женску децу треба школовати. То није било за жену, која је имала да остане код куће, да јој робује и да се потпуно запосли у раду. Многи су држали, да је школа дангуба ако би је и женска деца морала посећивати, и да она, штавише, квари женску децу. Жени не треба да много зна. Од ње се тражи да буде чедна и срамежљива, да не зна много, да буде послушна и да ради. А за све то она је могла да се спреми само на дому. Зато је с великом муком могла да се оснује (тек 1892 г.) и да започне рад жен-

ска подружина, и зато Лесковачко певачко друштво „Бранко“, основано 1887 г., све до 1903 г. није имало мешовитог хора. (Иницијативу за ово друштво дало је чиновништво, које није било пореклом из Лесковца. Кад су неки од њих били премештени, рад је био прекинут. Синови занатлија, трговаца и индустријалаца нису могли да се одвајају од својих послова, други још мање, и да се посвећују вештини певања).

Отприлике у оно време кад су ови крајеви ослобођени, и одмах по ослобођењу, стварана је у Србији једна јака опозициона странка, Народна радикална странка, с којом је политички живот у Србији узео правилнији ток. У новим крајевима, нарочито у градовима, талас нове политичке струје није се осетио онако као у границама Србије до Берлинског конгреса. Краљ Милан, с којим је нова странка имала у првом реду да се бори, био је Краљ ослободилац, врло популаран код овдашњег грађанства, нарочито код оног најбогатијег. Јер је нови начин производње, индустрија, за свој просперитет и рентабилитет требао бригу државе, законске повластице, симпатије њене економске политике. И иначе конзервативно, богатије грађанство у Лесковцу нашло је да му је у интересу ако се ослони на реакционарну политику краља Милана, а после и краља Александра Обреновића. Слободарску политику радикалне странке примило је ситно грађанство, и то не све, и један део сељаштва, које је имало да плаћа аграрне дугове; доцније чак и лесковачки индустријалци, али не због њеног слободарства.

Видели смо раније да је развијена ужарска радиност, занатска и кућевна, омогућила трговину ужарским артиклима, и да су Лесковчани, пошто су ти артикли од значаја који прелази и најшире локалне оквири, постали трговци чија трговина није више носила локални карактер. Они су и под Турцима одржавали јаке трговинске везе са свима балканским покрајинама, као и са Малом Азијом, Румунијом, Мађарском, и по свима тим земљама разносили ужарију, по многима од њих и млевену паприку, а отуда доносили робу потребну за Лесковац и његову околину.

Гајтан је био најважнији артикал који су Лесковчани доносили из Бугарске, у којој је он, поред сукна и шајка, био продукт домаће радиности, израђиван веома примитивно, помоћу чаркова (чекрка) покретаних воденом снагом, а од вуне коју су на својим преслицама справљале сељанке и сиромашне

варошанке. Лесковачки трговци су куповали овај гајтан не само од бугарских произвођача него и од бугарских трговаца који су га доносили у крајеве Јужног Поморавља. У српске крајеве овај гајтан разносили су једино Лесковчани.

До 1877-78, док није створена нова бугарска држава и док нису били присаједињени с Кнежевином Србијом крајеви око Пирота, Ниша, Прокупља, Лесковца и Врања, за лесковачке трговце нису пос-

тојале никакве сметње у погледу трговања гајтаном. Међутим од 1878, а нарочито од српско-бугарског рата (1885), те сметње јавиле су се у виду царина и с једне и с друге стране. Ове економско политичке мере наше и суседне државе, т.ј. поскупљавања гајтана услед двогубе царине, одвело је лесковачке трговце гајтаном на идеју о фабричкој индустрији. Овим мерама трговина у Лесковцу била је нарочито погођена, јер су Лесковчани, као што смо истакли, имали монопол откупљивања и препродаје вуненог гајтана, а његов једини произвођач у то време била је Бугарска. Гајтан је био врло важан артикал њихове трговине, која је већ имала извесне новчане залихе

жедне рентабилних пласмана. Тај гајтан, с којим наши Менчестерци почињу причу о својој индустрији, требало је набавити, и кад се до њега није друкчије могло доћи, морало се приступити његовој изради. Требало је уводити једну нову врсту радиности, различиту од оних што су већ постојале, различиту од домаће и занатске радиности. Требало је уводити индустрију. Индустрија значи машине у повећаним зградама с већим бројем радника, а лесковачки трговци гајтаном нису били ни довољно писмени, сем турског нису знали ни један стран језик, били су без стручне спреме, и нису знали где ће набавити потребне машине. Јавиле су се тешкоће не само око преноса машина из Бугарске него и око добијања мајстора за израду гајтана. Но све то нису биле тешкоће које се не могу савладати. Један Бугарин, стручњак за гајтан, и њихов потоњи ортак, помогао је да се из Бугарске пренесу чаркови, примитивне машине за израду гајтана. Ове чаркове инсталирали су они у једној воденици 1884 у селу Стројковцу (а 1889 пренели их у Вучје). Пређу за гајтан, који су ваљали у примитивним сеоским ваљавинама, спремале су сељанке и сиромашне Лесковчанке, које су у том погледу биле давно обучене. (Ово прво текстилно индустријско предузеће у Лесковцу било је повлашћено Законом о повластицама индустријским предузећима).

Количина гајтана коју је израђивала група лесковачких трговаца око фабрике у Вучју била је мала преми тражњи, која је била толика, да је повећи број лесковачких трговаца гајтаном још увек био без њега, једног тако важног предмета своје трговине. У почетку — причао ми је Горча Петровић, који је спадао међу ове трговце без гајтана — они су га једним делом кријумчарили преко Пирота, а другим увозили преко Трста где су плаћали мању царину. Али произвођачи његови у Лесковцу хтели су да имају не само монопол производње него и монопол продаје, те су стално оптуживали оне лесковачке трговце који су гајтан кријумчарили преко Пирота или

га, исувише заобилазним путем, увозили преко Трста, где је било т. зв. „слободног пристаништа“. Када су им досадиле оптужбе због кријумчарења и тешкоће увоза преко Трста, будући у немогућности да се повољно снабдевају код прве лесковачке фабрике и нагнани њеним монополом, неколико Лесковчана се удружују и сами у селу Козару, на Козарачкој Реци, — помогнути при преносу чаркова другим Бугарином, стручњаком, који постаје њихов ортак, — подижу своју фабрику за израду гајтана (1890).

Тако је, с пуно сметњи од стране оних који су ову робу већ производили, постала друга текстилна

фабрика, али још увек, као и прва, комбинована с локалном радиношћу: уз примитивну воденицу и ваљавицу. И ово предузеће уживало је повластице као и прво, али на основу специјалног закона.

Између фабрике у Козару и фабрике у Вучју настала је конкуренција, која је не само осетно смањивала рентабилитет оба предузећа него је, узевши врло оштре облике, запретила да и једном и другом нанесе велике штете. Борба је, као што у оваквим случајевима бива, прекраћена на тај начин што је између њих дошло до споразума, и место два ортаклука створен један (1895). Овим спајањем два млада капитала, који још нису осетили све благодети једне

првобитне акумулације, ударен је темељ за њу, као и за једну првобитну концентрацију, која је одмах дошла и за поменуто нагомилавање створила најповољније услове. Она је одмах дошла захваљујући слободној утакмици, тој полузи и покретачу владајућег начина производње еспапа. Наиме, када је Минх, у оно време једини фабрички текстилац у Србији, у својој парафинској фабрици почео да израђује гајтан и да им конкурише, јер је пређу израђивао сам, од вуне на чији увоз није плаћао никакву царину и користио се повластицом коју ћемо ниже поменути,

— Лесковчани су му убрзо доскочили, извршивши још једну концентрацију капитала: они су одлучили, нагнани конкуренцијом и жељом за зарадом, да подигну фабрику за израду сукна, шајка и чоје за војску, те да и сами конкуришу парафинској фабрици. Занат се краде, знали су Лесковчани сад као и први пут, и пошто нису хтели да буду обичне занатлије, поново су отишли у Бугарску, под изговором да ће купити робу ушли у бугарске текстилне фабрике, разгледали машине и кришом преписали фирме и остало што им је било потребно. Сад су и тумачи имали, своје дете школовано на страни, пошли су у Немачку и отуд донели машине. 1896 г. створили су прву фабрику штофова у Лесковцу, а већ 1898 успели да и државу заинтересују за „лесковачки шајак“ и „лесковачко сукно“.

Србија је сељачка земља, али таква, у којој ни до данас није дошло до једне агрикултуре модернога типа. Сељакова привреда још увек стоји врло ниско,

ма да би с обзиром на природу земљишта и привреде и на структуру друштва требало да се развија у правцу савремене агркултуре. Економски, социјални и политички моменти, којима су се руководили они што су управљали државом, утицали су, да се није дошло до једне економске, специјално аграрне политике, која би о горњим условима водила довољно рачуна. Шта више пошло се једним, и по ондашњем и по данашњем схватању, сасвим погрешним путем. Уместо да се услови за индустрију стварају тек пошто се потребним економско-политичким мерама припреми постепен прелаз од домаће занатске ка фабричкој индустрији, јер би иначе ова последња имала да се развија на рачун првих двеју, године 1873 донет је један закон о повластицама индустриским предузећима. Овај закон предвиђао је повластице фабричким предузећима за 15 година, давао је земљишта, дрва, слободан увоз машина и др. У концесијама држава је ишла још даље, па се, поред повластица на основу овог закона, обвезала да чоју Минхове фабрике у Параћину плаћа 10% више од најниже цене осталих понуђача. Лесковчани су тражили и добијали право да, без плаћања царине и других узгредних такса које се на царинарницама полажу, могу не само увозити машине, оруђа, справе, грађу и све друго што је потребно за постројење фабрика већ исто тако извозити своје фабрикате и полуфабрикате. Још 1887 г. писао је В. Карић: „На овај начин, повластицама, ствара се код нас фабричка индустрија вештачким начином, јер за њу нема у земљи битних погодаба за то, да постаје и да се развија сама собом. И ова, вештачки подигнута фабричка индустрија, заснива се и одржава о трошку оних, који се баве било о кућевној било о занатској индустрији“.⁶⁴

Овакво гледиште о развоју и правцу наше привреде, као и свако друго гледиште, има релативног значаја. На њ се није освртала ни држава, која је до-

⁶⁴ Србија, стр. 420-421.

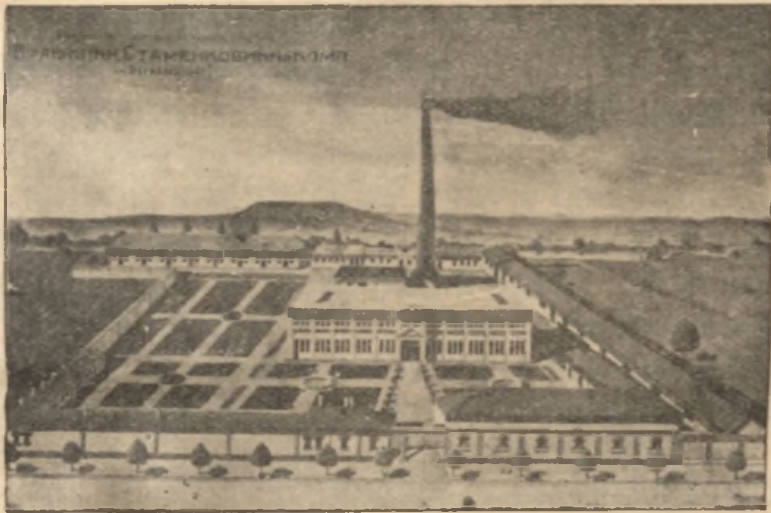
нела горњи закон, ни они у чију корист је донет тај закон. А што се лесковачких Менчестераца тиче, они су били оптимисти, и то с правом: њихов је димњак пркосно гаравио дотле непомућени видик, точкови су се окренули. Менчестерци су морали бити задовољни, јер у своје коло нису готово више никог пуштали, и нису умирали млади они што су умрли, пошто су своје ново занимање страсно заволели. Једни су се ортаци издвојили из матице, т.ј. прве лесковачке штофаре, и основали штофару у Грделици 1904⁶⁵, пошто су годину дана раније ортаклук напустили и Бугари. И други то нису сматрали за грех, нису остали и даље у њој већ су (1905 и доцније) у Београду купили још једну штофару, па су купили и једну платнару, коју су у Београду (с филијалом у Лесковцу) били подигли енглески Мен-

⁶⁵ Текстилном предузећу у Грделици послужила је као основа фабрика гајтана (70 чаркова), коју је, заједно с млином, подигао на Грделичкој Реци Мика Јанковић 1894 г., пошто је иступио из фабрике гајтана у Козару, основане 1890 г. Јанковић је имао повластице у погледу подвоза, царине, пореза, а добио је од Класне лутрије и бескаматни зајам. (А Ристић: »Политика« од 11-Х-1930 г.). По Ч. Јоксимовићу, М. Јанковић је још 1905 подигао у Лесковцу прву фабрику памучних тканина с полумеханичким разбојима и после двогодишњег рада пренео је у Ниш. Нисмо проверили овај податак са стр. 55-56 Јоксимовићеве књиге.

Поводом предлога закона о повластици грделичкој фабрици за израду вунених тканина и плетива, Министар народне привреде потражио је мишљење Државног савета. У извештају Државног савета, поред осталог, стоји и ово:

»Како се овим предлогом даје нова повластица за једну грану индустрије, која је већ показала да се код нас може да одржи, а већина олакшица у њему предвиђених за то предузеће креће се у границама закона о потпомагању домаће радиности (индустрије) од 16 јула 1898 године, то је Државни савет поменути закон усвојио у начелу, а и у појединостима све, осим рока повластице од 20 година, пошто је то противно члану 6 поменутог Закона, по коме се до двадесет може дати повластица само за предузеће у које се уложи капитал преко милион динара, што овде није случај, јер је по члану 6 предлога повластичар дужан уложити у предузеће 200.000 динара« (Христић, »Архив«, свеска за јул 1906, стр. 568).

честерци, а купили су и већину акција фабрике канапа и ужарије а. д. у Лесковцу. Матица је волела фабрику за прераду конопље, таква фабрика постојала је у Врањској Бањи, и била подигнута од немачког капитала. Странце треба терати, јер наша индустрија мора бити национална: стара фабрика постаје сопственица врањскобањске кудељаре, јер се на европској пијаци почела да тражи баш онаква кудеља какву је израђивала ова фабрика. Матица је купила у Лесковцу и фабрику за израду столица и покућанства од савијеног дрвета. После рата, синови

једног матичара, одељеног 1920 г., подижу у Параћину [огромну модерну фабрику штофова, за коју кажу да вреди преко 100,000.000 динара. (Од њих се 1934 г. издваја један, и у Вучју — где је, кажу, вода одлична — подиже модерну фабрику за израду финијих штофова и др.). Они матичари, који су отишли у Грделицу, тако су увећали своје предузеће, да је престигло матицу, која је иначе до рата важила као највећа штофара на Балкану. (Сопственицима грделичке фабрике срећа се осмехнула баш онда када је многим била окренула леђа: њима су Бугари, који су за време окупације радили у њиховој фабрици, оставили велику количину сировина, те су могли одмах да отпочну рад). Године 1927 један од старих матичара (једини коме је пала у део цела

стара штофара са оном фабриком столица и покућанства, као и врањскобањска кудељара) помогао је подизање друге штофаре у Лесковцу, а године 1928 отпочела је да ради и трећа лесковачка фабрика вунених тканина, подигнута од стране једног одељеног ортака грделичке фабрике. Ова последња (као и она нова у Вучју) сведочи о здравом укусу нашег Менчестра: велика је и архитектонски врло лепа.

РАЗВИТАК ЛЕСКОВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ И ЊЕГОВА УСКА БЕЗА С БОРБОМ СРБИЈЕ ДА СЕ ЕКОНОМСКИ ОСЛОБОДИ ОД АУСТРОУГАРСКЕ

Питање је сад: у чему лежи тајна појаве и раз-
витка индустрије у Лесковцу? Које су то силе што
су утицале, да текстилна индустрија Лесковчана (ос-
тале гране индустрије остављамо на страну) узме та-
ко велике размере? Откуда то, кад код нас нема си-
ровина за њу, кад се вуна купује чак на лондонској
и аустралијској пијаци? Откуда у Лесковцу остале
врсте индустрије, на пр. фабрикације сапуна, за који
се лој добија из Енглеске, Јужне Америке и Аустра-
лије,—јер код нас нема развијене кланичне индустрије,
иако бисмо требали да будемо сточарска земља,—а
разна биљна уља (кокосово, палмово, рибље, архан-
дово и др.) доносе се такође са стране? Откуд у Лес-
ковцу фабрикације гуме, кад за њу у земљи уопште
нема сировина?

Менчестерци имају своју доктрину. То је доктрина
потцењивања или потпуног пренебрегавања објектив-
них момената, географских, природних, економских,
политичких, правних, социалних и културних, а пре-
цењивања субјективних или личних момената. Они
овако причају: они који су у детињству чували сто-
ку, а у младости надничили да би се прехранили, по
ослобођењу куповали имања од Турака који су се
морали иселити,—вољом, штељом и пожртвованошћу
у раду, праћени увек ретком срећом, дошли су до
великог успеха Они који су били чорбаџиски поку-
ћари, постајали су трговци, који су продавали брусеве
и трговали кудељом, ужаријом и гајтаном,—вољом и

пожртвованошћу, постигли су сјајан успех. Они који су учили занате и шегртовали,—агилношћу и необичном организаторском способношћу, дошли су до великог финасиског капитала. Они који су измећарили код свога газде, а после куповали разне дрвенарије сељачке (оске, лопате, виле, канате, јармове итд.), за грађу ишли пешке чак у Крушевац а из Ниша доносили гвожђарију у бисазима,—постали су богати, и фабриканти, јер су били радљиви, штедљиви, и били енергични у послу.

Појединац може све, само ако хоће, ако уме, и ако је вредан, тако кажу Менчестерци, и то је почетак њихове мудрости, која уосталом није само њихова, прво основно правило менчестерства; а друго такво правило гласи: „ми једемо наприке, па зидамо фабрике!“, пословички израз лесковачких индустријалаца који треба да апострофира штедњу као пут којим су, тобож, постала њихова богаства.

Они, пак, који своје учење оснивају на научном истраживању, одговарају овако: кад се држава и приватна иницијатива удруже, и кад се уз то стеку и други повољни услови, много се може. Кад је реч о факторима који су утицали на појаву и развој лесковачке текстилне индустрије као највишег изра-

жаја и успона у привреди Лесковца, не могу се пре-
небрегнути његов згодан географски положај и ње-
гова густо насељена област којој служи као тржи-
ште, као ни његова трговина ужаријом (коју је омо-
гућили она развијена ужарска радиноста, а ову од нај-
старијих времена у овим странама одомаћена култу-
ра конопље) и гајтаном, која је премашала локалне
оквире. Ми смо напред изнели и подвукли да су
опште економске и политичке прилике Краљевине

Србије онога критичнога времена када се у Леско-
вцу започела фабрична индустрија биле такве, да су
стављале Лесковац у особито повољан економски по-
ложај и просто га гурале да се лати једнога посла
који се у то време у Србији још није радио. Да то
и учини, много су допринеле и царине од 1878 и 1885.
Овај економско-политички момент непосредно нагони
Лесковчане, трговце гајтаном, на размишљање о ње-
говој самосталној производњи. (Спајањем прве и дру-

ге фабрике гајтана и стварањем прве лесковачке фабрике вунених тканина, која је послужила као расадник осталих текстилних предузећа Лесковчана, извршена је прва лесковачка текстилна концентрација, а тиме су ударени основи првобитној акумулацији капитала у Лесковцу).

Историја текстилне индустрије у Србији готово се поклапа са историјом лесковачког фабричког текстила, а борба Србије за економску еманципацију од Аустроугарске уствари је борба за ослобођење од аустроугарских фабрика, у првом реду текстилних. Због тога је потребно да се, макар и најкраће, осврнемо на напоре које је Србија уложила у прошлом и почетком овог века, да се привредно ослободи од свог северног суседа, а то значи да створи самосталну индустрију. Овај осврт постаје сасвим разумљив кад се има на уму да је развитак текстила у Лесковцу нужно и уско везан с развитком индустрије у Србији, а овај с борбом Србије да се по сваку цену ослободи аустриског привредног, што значи и политичког туторства.

Од средине прошлога века Србија почиње видније да улази у цивилизацију средње и западне Европе. 1848 добија прву пошту, а 1855 први телеграф. Њено градско становништво је све бројније уколико државни апарат расте и трговина и занатство напредују. Но при свем том, при стању привреде како смо га напред упознали, она још увек није могла да крочи на један само мало виши културни ступањ, иако су у њу почели да продиру многи реквизици новог доба, како у приватни тако и у јавни живот. Живот појединца, друштвених група и читавог народа није могао да се нагло измени, јер је привреда земље била још на ниском ступњу, градска у облицима кућне и занатске радиности, а сеоска још увек у оним првобитним, са оруђима од пре неколико векова.

Али, немогући да остане без везе са напреднијим земљама севера, и пошто је у свом бирократском кадру имала доста пречанских Срба, са потре-

бама које привредни живот младе кнежевине није могао да задовољи, као што није могао да задовољи многе потребе и навике нових богаташа, чији је број из године у годину постајао већи, Србија је сваке године увозила све више фабричких артикала, и то готово једино из Аустроугарске. У њу је, исто тако, ишао готово сав њен извоз.

У присуству већ формираних трговачких капитала, жељних профита, шездесетих и седамдесетих година прошлога века почео је да се ствара покрет који би Србију ослободио од увоза из иностранства. Иако створени капитали нису били велики, и за нову врсту производње, индустрију, кроз коју би дошла еманципација од северног суседа, није било стручњака, сматрало се да би потребу у ликвидном капиталу (пре свега за набавку фабричких оруђа) могле да задовоље две, у то време основане новчане установе, Управа фондова (1862) и Прва српска банка (1869), од којих је прва била државни а друга приватни новчани завод. Оба су имала да прикупе новчана средства, да организују кредит, и да га ставе на расположење народној привреди. Но како ови услови нису били довољни, а аутономна царинска тарифа није могла бити примењивана према увозу из Аустроугарске, 1872 израђен је пројект закона чије би одредбе омогућиле стварање индустрије у Србији, а већ 31 децембра 1873 Србија је добила и закон о потпомагању индустријских предузећа. По њему индустријска предузећа, поред осталог, могла су за 15 година добити повластице у погледу земљишта, дрва, увоза машина и др.

И поред повластица у поменутом закону, индустрија се није могла развити у малој Кнежевини Србији, где, сем нешто водене снаге и угља, других услова није било за оне врсте индустрије које би земљу ослободиле од иностранства. Капитали су били врло ситни, иако жељни зараде; стручне радне снаге није биле нити је, у интересу животног опстанка народа који је био готово све сами сељак, могло бити царинске заштите индустрије. Али Ср-

бија би дала почецима своје индустрије и царинске заштите, да у томе није била спречена трговинским уговорима које је Турска закључила с другим земљама. Све до Берлинскога конгреса она није могла самостално закључивати трговинске уговоре, јер је била турска васалија, за коју су важили уговори сизерена. Сем тога, још увек у стадијуму претежно натуралне привреде, куповна моћ заосталог српског сељаштва, због скучености културних и просветних потреба, била је врло слаба.

Од 1876—1878, с малим прекидом, Србија је била у рату с Турском. Остављена од Русије, у накладу за услуге које ће јој учинити Аустрија на Берлинском конгресу, Србија се у једној погодби с њом средином 1878 обавезала на подизање жељезничке пруге за Турску, на повољне услове за трговински уговор који ће закључити с Дунавском монархијом, на олакшице при регулисању Ђердапа и, најзад, на царински савез. Ову погодбу Ј. Ристић примио је тешка срца. Заузимањем Аустрије, која је и ту остваривала само један део својих планова према Балкану, Србија је у Берлину добила територијално проширење од четири округа и признање независности, али је морала примити на себе један део државног дуга Турске империје и саградити жељезничку пругу. До закључења нових уговора за Србију су остали у важности трговински уговори које је Турска склопила с великим силама и другим државама.

1880 влада Јована Ристића приступила је извршењу обавеза које је примила. 9 априла закључена је жељезничка конвенција. Али кад је, у преговорима за трговински уговор, влада Аустроугарске затражила за свој извоз право највећма повлашћене државе, позивајући се на аустриско-турски уговор од 1862, српска влада је то одбила, јер је имала у виду развој домаће индустрије. Беч је онда наредио забрану увоза стоке из Србије, те је у њеном привредном животу, нарочито у њеној трговини, настао застој. Но, финансијски изцрпљена у два рата, у не-

могућности да плаћа своје дугове, без кредита на страни, да би дошла до новца за исплату свог унутрашњег и турског дуга за грађење железнице, за организовање нових крајева, војске и других грана државне управе, Србија је, с променом владе у току истог месеца, морала да изглади свој сукоб са Аустроугарском. После тога отворена је аустроугарска граница за извоз стоке из Србије, што је допринело поновном оживљавању трговине и целокупне привреде. Већ маја 1881 влада М. Пироћанца, — под околностима које смо истакли, и да би нашим жељезницама осигурала међународни значај, — закључила је с бечком владом трговински уговор. (Јуна месеца исте године краљ Милан је закључио са Балпацом и једну тајну политичку конвенцију, која је, по једном мишљењу, имала да обезбеди независност Србије, њен територијални интегритет, да јој осигура помоћ Аустроугарске, њено пријатељство и њена тржишта).

Овај трговински уговор, задобивши обавезну снагу 5 јуна 1881, био је тежак за младу србијанску индустрију и занатство. Не само по томе што је њиме продужена важност трговинског уговора који је, не водећи рачуна о привредним интересима Србије, закључила Турска са Аустријом 1862, и што је Дунавској монархији дата клаузула највећма повлашћене земље без реципроцитета, — већ и по томе што су његови царински ставови из пограничног промета, поред права на извесне изузетне повластице, имали да се примењују у целој земљи, и што оптерећење аустроугарских артикала унутрашњим дажбинама није могло бити веће од оптерећења одговарајућих домаћих производа. Сем тога, за предмете који су излазили из оквира домаће продукције нису могле бити заведене унутрашње дажбине. (Србија је могла завести монопол само на со, дуван и барут). Поврх свега, одредбе ветеринарске конвенције биле су такве, да су лако допуштале шиканирање српског извоза.

Уствари трговински уговор је Србију економски

потпуно потчинио Аустроугарској, а заједно са оном тајном конвенцијом довео је и у потпуну политичку зависност од ње. Отуда је изазвао незадовољство не само код радикала већ и код либерала, и протесте у читавој јавности. Заједно са Јованом Ристићем, који је сматрао да се Србија економски може ослободити од северног суседа само ако развије сопствену индустрију, ишли су и Мијатовићеви сарадници на изради пројекта закона о потпомагању индустријских предузећа: Стеван Р. Поповић, Милисав Миловановић и Петар Јовановић. Закљученим трговинским уговором, по њиховом схватању, ударен је глогов колац нашој младој фабричкој индустрији. (Једно друкчије мишљење о томе навели смо напред). 1882 године Поповић, Раша Милошевић, Др. Мих. Вујић, К. Таушановић и др. на једном састанку у Пироту с бугарским посланицима И. Стоиловим, В. ГенADIЈЕВИМ и другима споразумели су се о економској борби противу Аустроугарске.

При свем том, налазећи се у ситуацији која нимало није била повољна, Ч. Мијатовић и читава влада којој је припадао видели су да би било лудо за неколико незнатних индустријских предузећа урнисати најснажније врело државног и народног дохотка, пољопривреду, ако би њеним производима било онемогућено да се појаве на аустроугарским тржиштима. Утолико пре, што за индустрију у Србији није било повољних услова; јер је она, с обзиром на природна богатства тла и економску и социјалну структуру народа, имала да се развија у правцу агркултуре. Појачан извоз њених продуката јесте најснажнија полуга за успех на томе путу. Зато је влада, иако без нарочитог плана, сву пажњу обратила унапређењу основних грана народне привреде, пољопривреди и сточарству, да би извоз њихових залиха био што већи.

По себи се разуме да влада, у којој је као министар финансија седео Ч. Мијатовић, творац оног закона од 1873, није потпуно пренебегла младу србијанску индустрију, али ова од конкуренције аус-

троугарских фабрика та није могла да коракне. (Увоз из суседне земље утицао је и на опадање домаће радиности и занатства). Постојале су и друге сметње њеном напретку: ретка насељеност земље, примитивност, осуство комуникација, недостатак стручних привредних школа и др.

Али, и поред тога што у трговинским уговорима, које је после закључила с другим земљама (Грчка, Француска, Немачка и др.), није могла добити слободне руке према Аустроугарској, јер је увоз у њу и извоз из ње чинио 90% целокупног њеног промета са иностранством, — благодарећи повластицама, у Србији се ипак број индустриских предузећа повећавао из године у годину. (У концесијама држава је ишла доста далеко: поред повластица датих на основу закона, она се, например, обавезала да чоју Минхове фабрике плаћа 10% више од најниже цене осталих понуђача). Овоме је прилично допринело и то што је 1883 основана Народна банка, која је ударила чврсте основе организацији кредита за трговину и индустрију; што је 1884 Србија добила жељезничку пругу која ће је везати са Европом, ускоро и са ближим истоком, а преко Солуна с Левантом. 1890 основано је бродарско друштво.

Осамдесетих година Србија има 99 парних казана (1266 к. с.), од којих је само на млинове долазило 39 (605 к. с.).

Нов трговински уговор, који је Србија закључила са својом северном сусетком 1892, схваћен је од неких као почетак ослобођења наше земље од аустроугарског економског ропства. Ваљда по томе што је укинуо зону од 15 к. м.; што је Србија могла завести монопол и на петролеј, папир за цигарете, жижице и алкохол од скробних материја, а трошарине на артикле који се у земљи нису производили. Уствари, новим уговором бечка влада ишла је на то да пребије ноге нашој младој индустрији, да што више олакша извоз својим фабрикатима у Србију, и да омогући себи што боље снабдевање нашим производима: поред тога што је њиме постигла за

свој извоз врло повољне царинске ставове, овим уговором било је забрањено давање нашим људима „искључивог права за упражњавање трговине или индустрије“ („осим артикала који су предмет државног монопола“).

Ни овај уговор није пружао никакве гаранције од аустриских забрана и шикана српског извоза: 1896 Балплац је затворио своју границу за нашу живу стоку, те је у Србији основано кланично друштво и створен читав низ модерних кланица.

Положај наше индустрије која још није могла да се усправи, и нашег занатства које је почело да се повија под ударцима аустриских фабрика, а 1896 донекле и положај целокупне наше привреде, није био лак после новог трговинског уговора са Аустроугарском.⁶⁵ Стога су у то време донета два важна закона.

Крајем 1896 донет је закон о акционарским друштвима. Концентрацијом малих новчаних резерви, овај закон имао је у првом реду да омогући кредитирање индустрије у циљу што јачег њеног развоја, а нов закон о потпомагању домаће радиности (индустрије), донет 16 јула 1898 (јер је закон од 1873 био прећутно укинут Уставом од 1888, по коме су предвиђене повластице само у виду закона, а овај устав укинут је био 1894 враћањем у живот Устава од 1869),⁶⁶ био је такав да је „садржавао у себи максимум олакшица које је извршна власт мог-

⁶⁵ О овом као и ранијем трг. уговору са Аустроугарском видети В. Миленковића, Економска историја Београда до Светског рата, Бд., 1932; стр. 28 и 29. Опширније о томе, као и законима о потпомагању домаће индустрије од 1873 и 1898 код Сл. Јовановића, Влада М. и А. Обреновића.

⁶⁶ Закон о потпомагању индустријских предузећа од 31 децембра 1873 био је прећутно укинут Уставом од 22 децембра 1888, који је у свом чл. 177 од. 2 предвиђао давање повластице само законодавним путем, и то за одређено време. Док је овај Устав био у важности, например, трима посебним законима од 8-XII-1890 и једним од 10-VII-1890 дате су повластице предузећу за клање свиња и израду свињских продуката по америчком систему; за

ла дати једном повлашћеном предузећу“. Ослоњена и на ове законе, индустриска делатност у Србији, ма да непрестано спутавана аустриским артиклима, оживела је, и почела привлачити и страни капитал.

Подиже се индустрија исхране (брашна, меса, шећера, уља, воћа, поврћа, пекмеза), пиварска индустрија, индустрија коже, кости, папака, рогова, гајтана, ужарије, вунених тканина; али текстилна индустрија, вунена и памучна, још је у повоју, и њене израђевине се и даље увозе у несмањеном обиму, заједно са израђевинама металне индустрије (гвожђе, челик, бакар, олово, цинк, калај; машинерије, све што се тиче жељезничког саобраћаја: шине, кон-

фабрику порцелана и фајанског посућа; продужена је повластица београдској фабрици за чињење кожа, и дата још једна повластица. 9 маја 1894 укинут је поменути устав и враћен у живот Устав од 1869. 16 јула 1898 донет је нов закон о потпомагању домаће радиности (индустрије). Влада је била овлашћена да може, ради унапређења домаће радиности, давати индустриским предузећима олакшице предвиђене овим законом (чл. 1).

5 јуна 1903, с неким изменама, враћен је у живот Устав од 1888. Према чл. 202 новог Устава, чл. 1 закона од 16 јула 1898 био је укинут. »А како су — пише М. Н. Христић — и све остале одредбе овог закона природна консеквенца чл. 1 и из истог, или још боље на основу истог потичу, то је уствари укинут и цео Закон о потпомагању домаће радиности од 16 јула 1898«. У доказ овог схватања Христић цитира чл. 176 од. 2 Устава од 1903, кога нема у Уставу од 1888; чл. 24 т. 3 Закона о општој царинској тарифи од 31-III-1904, и тбр. 245 Зак. о таксама. В. »Архив«, св. за јул 1906, стр. 564 и сл. Овоме је противно схватање Државног савета, које смо навели у једној од ранијих примедоба, као и оно министра Народне привреде, које ћемо доцније навести: и по једном и по другом, чл. 176 одељ. 2 Устава од 1903 укинут је само чл. 1 закона од 1898, док се приликом спремања законских предлога у смислу наведеног уставног прописа мора водити рачуна о законским прописима у осталим члановима закона од 16 јула 1898. (Тако су, на пр., посебним законима дате повластице немачком индустријском удружењу, акционарском друштву у Регенсбургу за производњу шећера; првом лесковачком акционарском друштву за прераду куделе и лана, и др).

струкције за мостове, локомотиве, вагони), као и све друго за унапређење привреде и саобраћаја и што служи потребама народног, у првом реду градског живота.

При крају 1905 било је у Србији: 215 млинова са 522 камена и 1044 к. с.; 9 пивара са 300 к. с.; 44 рударска предузећа (у којима је у највећој мери био ангажован страни капитал) са 2557 к. с.; и 110 осталих предузећа (у којима је $\frac{1}{3}$ била страног капитала) са 6583 к. с. (У млинарству и пиварству био је искључиво домаћи капитал). Укупно је било 378 фабрика и радионица (са 10184 к. с. и 10315 радника), чија је вредност била 74,899.000 дин., а вредност њихове годишње продукције 28,880.000 дин.

По мајском преврату од 1903 учињен је велики преокрет у спољнополитичкој оријентацији Краљевине Србије, уз напоре да се држава потпуно, политички и привредно, еманципује од Аустроугарске. Тежња за економским ослобођењем уствари је тежња младе србијанске индустрије да стане на своје ноге, тежња нашег младог капитала, мршаваог и жељног профита, да се афирмира, а његов напор у томе циљу улаган је под видом унапређења националне фабричке радиности. Међутим индустријализације није могло бити без ефикасније законске заштите ове најмлађе и најслабије, те и највише мажене, гране привреде, а нарочито без царинске заштите, т.ј. без прогона страних, углавном индустријских продуката.

Да успешно започну и спроведу индустријализацију земље трудиле су се све србијанске владе, како пре тако и после оног трговинског уговора са Аустроугарском од 1881, ма да су у томе имале мало успеха, јер је наша млада индустрија била под страшним бичем аустроугарских фабрика, чијим је производима улаз у Србију био врло повољан.

1904 министар народне привреде Свет. Радовановић наредио је образовање једне комисије за израду законског пројекта о изменама и допунама у другом закону о потпомагању наше индустрије, „с

тим циљем, да се домаћој радиности да што већер полета“. Тај закон имао је бити скуп привредно-правних норма, у циљу, да се олакша напредовање домаће индустрије и да јој се обезбеди што јача потрошња у земљи“.⁶⁷

Средином 1905, настављајући борбу за привредно ослобођење од Аустроугарске, започето још 1882, Србија и Бугарска закључиле су тајни уговор о царинском савезу, по коме би обе земље у трговинском погледу престављале једну територију. У то време, пошто је рок трговинском уговору Србије са Аустроугарском био на измаку, између претставника обеју држава вођени су преговори, да се стари уговор продужи до средине марта 1906, и да се дотле закључи нов уговор. Преговори око новог уговора нису, међутим, ишли нимало глатко, јер је влада двојне монархије за свој извоз у Србију, као и 1880, тражила велике повластице, док је српском експорту у Аустрију и Угарску ускраћивала и оно што су српски извозници имали дотле. Када је, потом, уговор о царинском савезу примљен акламацијом у Бугарском собрању, и тиме избио на јавност, и кад Србија на захтев владе Аустроугарске од 14 јануара 1906 није хтела да се одрекне уговора с Бугарском, преговори су прекинути и границе с обе стране затворене, чиме је отпочео царински рат, назван и „свињски рат“, који је трајао с малим прекидом све до 1910.

Ова борба није била лака, али Србија је ипак, Дунавом на Браилу, преко Бугарске и Солуна, својим извозним артиклима нашла потрошаче на трговима Мисира, Италије и Француске.

За време овог рата, применом једне царинске тарифе са високим ставовима, домаћа индустрија је под њеном заштитом, уз друге многоструке помоћи и погодности, толико одахнула од конкуренције аустроугарских фабрика, да је стала на своје ноге и чак направила корак унапред. При крају царинског

⁶⁷ Христић, пом. дело, стр. 564/565.

рата Србија је имала 465 индустријских предузећа, од којих су 234 била за исхрану а 32 за текстил, у укупној вредности од 112 милиона, са 16000 запослених радника. Вредност годиш. продукције износила је 250 милиона.

Иако је новом индустријском политиком домаћа фабричка радиност знатно унапређена, а проналаском нових тржишта за наш аграрни извоз и наша пољопривреда подигнута на један ступањ више, — снажење домаће индустрије, једне привредне гране која (сем претеране заштите, повластица, нешто неискоришћено водене снаге, богатства у јевтиној радној снази и угљу, и других погодности које не долазе од природног богатства земље) није располагала потребним условима, наишло је на негодовање наших пољопривредника и оних који су благостање народа гледали у подизању пољопривреде, јер су и једни и други сматрали да то снажење иде на рачун нашег аграра. Уз њих су негодовали и наши извозници, чија делатност је била везана за тржишта Беча и Пеште. Ово утолико пре, што домаћа индустрија није била таква да за прераду узима домаће сировине, и што је, према једном званичном извештају од 1907 године, највећи број концесија дат предузећима која само довршују процес фабрикације на страним полупрерађевинама или састављају делове готових страних фабрика. Сем тога, на производе домаће индустрије нису радо гледали ни потрошачи, јер су, благодаревни заштити, били скупљи а каквоћом далеко изостајали од страних. „Услед високих цена на овакву домаћу робу — пише Ч. Јоксимовић — још од Светског рата више пута у нашој јавности, као и сада, подизана је хајка против домаће индустрије, и тражило се, исто тако као и сада, да се, ако не сасвим укину царине, а оно смање утолико, да би наши индустријалци били принуђени да воде више рачуна о индустријализацији својих предузећа, о искоришћавању домаћих сировина и о појевтињавању своје робе, па да она буде приступачна и сиромашном сталезу“.⁶⁸

⁶⁸ В. »Правду« од 21-IV-1932.

Не можемо а да на овом месту не наведемо одлич-

У току царинарског рата, који је трајао доста дуго, Србија се привредно, у погледу снабдевања земље индустријским артиклима и продаје својих аграрних производа, прилично ослободила од Аустроугарске. Тражећи наслона на Русију и Француску, она је одбацила политичко тугорство двојне монархије. Због тога су прилике, у којима је започела и довршила преговоре око закључења трговинског уговора са својом северном сусетком, биле за Србију далеко повољније од оних у којима је направљен уговор од 1881. Ипак, трговински уговор закључен с Аустроугарском 1910 имао је и својих присталица и својих противника како на нашој тако и на другој страни. Његово закључење прижељкивали су наши аграрци и аустроугарски индустријалци, док су

ног познаваоца нашег села Сретена В. Вукосављевића, хонорар. професора за руралну социологију на правном факултету у Београду. У једном чланку објављеном још почетком прошле године, поред осталог, он каже: »Оденути се добро и пристојно сељаку постаје све теже. Главни задатак једне националне текстилне индустрије — да одева широке народне масе — наша фабричка радиност врши што најгоре може бити. Она је организовала свој рад и одредила своје цене тако, као да са сељаком уопште много и не рачуна. Ни као са потрошачем израђевина, ни као произвођачем сировина. Најпростији фабрични штофови су десетак пута скупљи од вуне, коју сељак продаје. А колико је више рада и трошка у сељаковој производњи руне вуне него у фабричној преради те вуне у штоф! Иако је чешљање и гребенање вуне, предење, бојење, ткање на начин како фабричка индустрија ради, брже и лакше за коју стотину пута, него на начин како то сељанка ради, ипак су производи наше фабричке индустрије и скупљи и за сељака гори него производи кућне радиности. Због тога се на сваком скупу сељака, у коме било нашем крају, може приметити да су и на људима и на женама најдроњавији и најгори они комади одела, који су куповни... Кућевна текстилна радиност још живи, и оваква назадна каква је сад, и живеће још задуго. Она још и сад утроши много више радне снаге и домаћих сировина и више народа одене него фабрична. Ово је чињеница још и данас и не би је требало заборавити« (»Робовање разбоју и клетва на сељанци«, писмо са села, штампано у »Политици« од 21 јануара 1939).

му одлучни противници били наши индустријалци и аустроугарски аграрци. „Најпре су, каже Ж. Перић, устали против овог уговора аустроугарски аграрци, бојећи се конкуренције, на бечком и пештанском тржишту, од стране српске стоке увезене на основу уговора у Аустрију и Угарску. С друге стране, ни у Србији, говорећи уопште, није могло бити одушевљења за трговинску конвенцију коју је Србија хтела да закључи са својом сусетком. Јер одавна, а нарочито од царинског и трговинског рата који се изродио 1905 између Аустро-Угарске и Србије услед покушаја ове последње да закључи једну царинску унију са Бугарском, идеја о економској еманципацији Србије од Аустро-Угарске избија на видик. У Србији се истичало да је потребно створити једну националну индустрију, како би она, Србија, могла бити без аустроугарске индустрије, што би ставило Србију у стање да затвори, помоћу врло високих царинских тарифа, српску пијацу аустриској и угарској роби. Истина, говорило се, да би у том случају српска стока реплесалијама била лишена аустриске и угарске пијаце, али ову последицу искључења аустро-угарске индустрије са српских тржишта Србија би поднела доста лако, захваљујући путу ка Солуну, којим би она могла да извезе своју стоку у правцу Египта и Италије“.⁶⁹

Врло је занимљива и поучна историја борбе нашег младог капитала да дође до своје моћи и израза. На овоме месту, преко онога што је већ наведено, не можемо да се упуштамо у појединости тог општег напора нашег грађанства ангажованог у индустрији, да прибави себи повлашћенији положај у још недовољно диференцираном српском друштву. Подвући ћемо само једно: и поред довољно убедљивог аргумента, да „би у недостатку једног трговинског уговора утицај Аустро-Угарске у Србији

⁶⁹ Архив за правне и друштвене науке, свеска за фебруар 1911, стр. 27.

изгубио знатно од своје снаге“, наша влада морала је ипак да га закључи, на задовољство наших агра-раца и аустроугарских индустријалаца.⁷⁰

Док се Србија спремала за ослободилачке ратове, и док их је водила, наша индустрија се још већма окрепила, али је за време непријатељске окупације, као и остале привредне гране, делимично била опустошена. Но захваљујући томе, да су се чланови управе наше индустријске коморе још почетком 1916 састали у Паризу, темељно проучили питање ратне оштете, основали „Српско друштво ратом оштећених“, а још почетком 1919 предузели све мере да се штета што пре констатује и добије накнада, индустрија у Србији била је рестаурирана врло брзо. „У току 1921 примјетио се је — пише Гргашевић — сагласнији рад између индустријалаца и надлежних фактора, па су ови почели постепено уклањати препреке, које су кочиле обнову индустрије да пође правим путем. Поруцбинама из немачке и приливом капитала од стране других привредних грана индустријска делатност је мало оживела“.⁷¹ Ако оставимо на страну администрацију и саобраћај, на путу до већих профита наша индустрија имала је да савлада сметње које су се звале радничко питање, валутно питање, новчана криза, царинско питање и др. Што се овог последњег тиче, Д. Јовановић пише септембра 1925:

⁷⁰ Пре тога Србија је закључила трговинске уговоре с Русијом, Румунијом, Немачком, Белгијом, Вел. Британијом, Француском, Швајцарском, Шпанијом, и другим земљама. Д. Лалчевић пише: »тек је право економско ослобођење од Аустро-Угарске дошло после познатог царинског рата с њом и после закључења читавог низа трговинских уговора с другим земљама у доба баш тога царинског рата... Ти су уговори престављали собом један читав систем трговинске политике и чинили право економско ослобођење Србије испод диктаторског ига Аустро-Угарске... Из рата је Србија изишла као победилац. И тек од тада она на-ступа као економски самостална држава, пошто је дотадање ланце Аустро-Угарске успела покидати и отпочела трговати с целим светом«. (»Наша трговинска политика у светлости царинске политике«, БД, 1929; стр. 58, 60 и 61).

⁷¹ Индустрија Србије и Црне Горе, стр. 54.

„После рата, ми лутамо непрестано, од политике отворених врата до прохибиционе праксе једне државе која је решена да по сваку цену развије своју домаћу индустрију“.⁷²

Једну за другом, наша индустрија отклонила је све препреке које су смањивале њен просперитет и рентабилитет, а царинско питање било је решено на њено највеће задовољство: 1925 донета је царинска тарифа која је својим високим ставовима моћно штитила нашу индустријску производњу. (Пре тога примењивана је царинска тарифа Краљевине Србије од 1904). Отуда никакво чудо што је проф. М. Мирковић казао да *је, у просеку према вредности производа, то била једна од највиших царинских заштити индустрије у свешу*. Овом тарифом нашој индустрији дата је не само непосредна већ и посредна заштита, јер су ударене царине на извоз неких аграрних производа.^{72а} Да искористе ову баснословну заштиту, у нашу земљу почела су прелазити стара фабричка оруђа из Аустрије и Мађарске, где су постала не-економична. О овом страначком учешћу у нашој индустријализацији Мирковић наводи М. Крмпотића, који каже: „Страна индустрија (у нашој земљи), која је у почетном стању развитка једино могућа а која је домамљена у земљу великим царинским заштитима, могућношћу јаче експлоатације радне снаге и одржавања у погону расходованих индустријских постројења, постизава релативно високе цене за своје производе, знатним делом и услед њеног монополског положаја, створеног царинском заштитом“.^{72б} Крајем 1938, поводом припрема за доношење новог царин-

⁷² Архив за правне и друштвене науке, свеска за септ. 1925, стр. 81.

^{72а} В. и Др. Д. Јовановића, Аграрна политика, БД, 1930; стр. 175 — 177, као и Др. Т. Ристића, Појевтињење плугова и питање царине на плугове («економско-финансиски живот», свеска за јан. и фебр. 1940).

^{72б} Др. М. Мирковић, индустријска политика, БД, 1931; стр. 297-8; в. и његову Спољњу трговинску политику (БД, 1932), стр. 147-8.

ског закона, о Општој царинској тарифи од 1925 (која по форми и није закон, јер није донета законодавним путем, ма да, како је недавно лепо речено, „Царински закон са Царинском тарифом претставља данас најмоћније оруђе за заштиту односно за фаворизирање једне индустријске гране уз одговарајућу штету за друге привредне гране“), — наша јавност је само поновила оно што је о тој тарифи давно речено: „Стари закон, као што је познато, дао је велике повластице индустрији. Само благодарећи тим повластицама наша се земља могла да индустријализује и у време када је привредна криза у осталом свету гасила једну фабрику за другом“.⁷³

Благотворно дејство Опште царинске тарифе од 1925 осетила је нарочито наша текстилна индустрија.⁷⁴

⁷³ »Политика« од 30-XI-1938.

⁷⁴ В. Ј. Лакатоша, Привреда Југославије, Загреб, 1933, као и чланак Др. Ст. Поповића, Индустрија Београда (»Политика«, од 10 септ. 1938).

VI

ОСТАЛИ ФАКТОРИ КОЈИ СУ УТИЦАЛИ НА РАЗВИТАК ИНДУСТРИЈЕ У ЛЕСКОВЦУ

У прошлом одељку изнели смо историју борбе предратне Србије да се економски ослободи од Аустроугарске. На тај начин упознали смо услове под којима се развијала наша млада индустрија. Али претходним излагањем нису исцрпљени сви реkvизити индустријализирања Србије пре и после рата: има један читав низ чињеница на које се морамо осврнути, да би нам питање које обрађујемо било што јасније, и да би одговор на то питање био што потпунији.

Ми смо већ нагласили да је првобитна лесковачка индустрија створена на трговачком капиталу, и да је уствари имала да задовољи потребу његовог рентабилнијег пласмана. На другом месту изнећемо историју кредита у нашем граду, као и многе друге околности које је његова индустрија користила при своме постанку и у току свог развика. Овде можемо рећи толико, да је фабричка радиност у Лесковцу била још одмах прихваћена од наших најважнијих новчаних завода, и да је кроз деценије, као и данас, уживала под најповољнијим погодбама њихове кредите, трудећи се да и у месту свога постојања организује себи новчане установе које ће је још повољније снабдевати ликвидним капиталом и омогућити јој што боље пословање. „Неприлике о недостацима за развијање индустрије због немања довољно новца у нас су отклоњене“, ⁷⁵ — речено је једанпут за београдско новчано тржиште, а то су могли рећи за себе и наши Менчестерци.

⁷⁵ Коста Стојановић, Говори и расправе, књига III.

После рата индустрија у Србији уживала је јевтине кредите, кажу јевтиније него што су они који су давани индустрији у другим нашим покрајинама.

Као и у другим местима где је било какве индустрије, и лесковачки индустријалци умели су да освајају општинске управе, те су се осигуравали од општинских дажбина и терета (прирезе, трошарине, кулуци, калдрмине и др.); сем тога они су на тај начин ослобођавали себе и од многих других обавеза према комуналној заједници (на пример да предузму све што је потребно, да њихова фабрика не буде штетна за околину) и својим предузећима одређивали реон где им је било најзгодније.

Има једна ствар о којој не можемо опширније говорити, а која заслужује нашу нарочиту пажњу. То су олакшице које су даване нашој индустрији пореским и таксеним законодавством. Те привилегије наша индустрија у Србији уживала је откако постоји, а после рата оне су, поред многих других и још већих, биле мамац и за многе стране капитале који су прелазили у нашу земљу. Ослобођење од пореза и неких такса савршено је допуњавало нашу царинску тарифу, чије је благодети уживала целокупна наша индустрија.⁷⁶

Али има нешто много важније и од тих пореских и таксених ослобођења: држава је још одмах постала и све до данас остала највећи потрошач наше текстилне индустрије, купац сталан, платац сигуран. Од 1898 па до данас стара фабрика лиферује држави штоф за војничка одела, а преко ратова и готова одела. Године 1909 и 1911 иста фабрика снабдева чохом и турску војску. Грделичка фабрика лиферује такође материју за војничка одела, а поред тога, као и прва, израђује ћебад, гајтан и друге артикле.

⁷⁶ Приликом одбране најновије пореске реформе код нас, с најмеродавнијег места чули смо признање: »Имамо многе људе који праве огромне милионе, имамо људе са обртом од више милиона динара, а плаћају минималну порезу« (»Политика«, 2 априла 1940).

Параћинска штофара израђује све мушке и женске штофове, али поглавито тканине за официре и војнике, све врсте чоје за униформе (жељезничара, финанси, поштар итд.), ћебад, сукно, шајак и др. Државних набавки имале су и друге текстилне фабрике у Лесковцу. Жалимо што нам је немогуће да од ове констатације учињене *grosso modo* пређемо на бројеве, да пружимо једну статистичку слику, и што то не можемо учинити и за друге гране индустрије. А нећемо да наглашавамо колико је питање тржишта важно за једну производњу.^{76а}

Хрватски економист Р. Бићанић не претерује кад каже, да се *све највеће државне набавке дају у Београд; да их добијају највише они који су најближи и имају најбоље везе, и да највећи део србијанске индустрије почива баш на државним набавкама.*⁷⁷

Поред ове подршке од стране државе, чињене под видом државне тежње да се стварањем своје националне индустрије ослободи туђе економске а по томе и политичке зависности, Србија све до 1910 није имала своје социјално законодавство. Те године донет је закон о радњама, који садржи и одредбе о индустријским радницима. Али тај закон није оно што ми данас зовемо радничким или социјалним законодавством. До законодавства које би одговарало захтевима савремене социјалне политике дошли смо тек после рата (1921 и 1922). Али ни закон о инспекцији рада, ни закон о заштити радника нити закон о осигурању радника нису донели оно што би њихова правилна примена имала да донесе. И поред тога што су постојали и што постоје, ми смо били и остали без њих, без закона на којима се имала да заснује социјална политика државе.

^{76а} Простор нам не допушта да у вези с овим проговоримо и о картелима у нашој индустрији.

⁷⁷ Ч. Јоксимовић пише: »Често су обелодањивани случајеви корупције при снабдевању државних установа изградама домаће индустрије, и стварање могућности брзог богаћења појединаца на рачун државне касе«. («Правда» 21 септембра 1932).

Кад смо овако у најкрупнијим потезима изнели однос државе према нашој индустрији уопште, а по томе и према индустрији у Лесковцу, и углавном нагласили колико је државно заузимање било важно за њен процват, остаје нам да се осврнемо на један важан фактор производње, да проговоримо нешто о раду и радницима у лесковачкој индустрији.

Израда гајтана с којом почиње текстилија нашег места јесте само спрат више на згради привреде у коју улази. У Лесковцу и околини било је нарочито много прерађивача конопље, дакле баш оних који су имали да омогуће почетак једне радиности помоћу примитивних чаркова покретаних воденом снагом. Пређу за гајтан спремале су сиромашне Лесковчанке и сељанке из околине. Оно занатство, које је било врло развијено, и у коме је било честих специјализација у истоме послу, такође је важна чињеница која нам не сме умаћи из вида: пред појавом индустријских артикала на пијаци оно је почело да опада и да оставља без посла поједине мајсторе и њихове калфе и шегрте. Ови, па онда прилично бројна сиротиња лесковачка, коју смо већ упознали, потпуно обезбеђују и чак неколико пута премашају онај контингент радне снаге који је потребан и данашњој, да и не помињемо ону ранију индустрију. На лесковачко тржиште рада долазили су и многи сељаци из околине, где је, као и данас, и ван сезоне пољских радова, било увек на претек неискоришћене огромне количине људске енергије. Поред свега треба додати и то да раднички стандард живота није био тако висок, да радништво није имало јако развијене културне потребе, што је морало имати утицаја на висину њихове најамнице.

О положају радника у лесковачким фабрикама пре рата навешћемо једно место из књиге Драгише Лапчевића. Лапчевић је често навраћао у Лесковац, интересовао се за његову привреду, и добро су му биле познате ствари о којима пише. Он каже: „Огромна маса пролетаризирана и полупролетаризирана света у самој вароши, као и у околини, увек препуња-

ва радну пијацу и чини беспримерно велику резервну војску. Због тога је надница веома бедна, радно време веома дуго, услови рада ропски и убиствени“. 1910 радна снага у Лесковцу плаћена је овако: код дрводељаца 1 динар, металаца 1, кројача 1,20, терзија 0,80, обућара 0,80 и надничара 0,60—0,80. У фабрикама: женама 0,60—1 динар, људима 0,80—1,20, деци 0,20—0,50. У фабрикама је било ајлучара чији је ајлук износио 30—45 динара месечно. „И од ових бедних награда — каже Лапчевић — један знатан део се отме честим и великим казнама и одбитцима за болеснички фонд“, од кога радништво није имало никакве користи, па наставља: „у фабрици штофа је непрекидни рад дању 13 а ноћу 11 часова без икаква одмора. У ноћном раду учествују и жене и деца. Фабрика прима и убија тешким и нездравим радом и децу од 6, 8, 10 и 12 година. Деца падају на раду од изнемоглости, па фабриканти наређују, те их кријући носе кући“.⁷⁸

⁷⁸ Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији, Београд, 1928; стр. 83 и 84.

Једна анкета, извршена пред рат у лесковачким фабрикама, показала је ово: у то време било је у њима 48 деце, од којих је, приликом њиховог испитивања, било од 8 год. 4 деце, од 9 год. 5 деце, од 10 год. 7 деце, од 11 год. 10 деце, од 12 год. 16 деце, од 13 год. 5 деце и од 14 год. 1 дете. Та иста деца када су ступила на рад имала су: по 7 год. 3 деце, по 7¹/₂ год. 3 деце, по 8 год. 12 деце, по 8¹/₂ год. 2 деце, по 9 год. 9 деце, по 9¹/₂ год. 3 деце, по 10 год. 7 деце, 10¹/₂ год. 1 дете, по 11 год. 6 деце, 11¹/₂ год. 1 дете и 13 год. 1 дете. До анкете провела су у фабрици на раду: по 6 месеци 2 девојчице, по једну годину 15 деце, по 1¹/₂ год. 5 деце, по 2 год. 15 деце, по 2¹/₂ год. 3 деце, по 3 год. 4 деце, по 4 год. 3 деце и 5 год. 1 дете. Од њих су радили: дању 31 дете (3 мушкарца, остало девојчице), на смени 17 деце (4 мушкарца, остало девојчице). Пошто се време које су провела на раду у фабрици поклапа с временом које би требала да проведу у школи: нису уопште ишли у школу 38 деце (4 мушкарца, остало девојчице), по један разред ишле су две девојчице, по два разреда ишли су 1 мушкарац и 1 девојчица, а основ-

Истицано је, да је *индустриска политика београдске централне владе смишљено и плански привлачила и развијала индустрију у Србији*. И то давањем набавака највише њој и привлачењем највећег броја њених потрошача (државних чиновника, пензионера и инвалида) на подручје србијанске индустрије, а сем тога повољним кредитирањем те индустрије из државних и других новчаних завода (који су могли да ставе на расположење око осам милијарди динара кредита) и установом индустријских зона (зоне ратне индустрије), које су у Србији биле врло уске, док су у другим покрајинама ишле и до 200 км. од границе. Ова политика привлачила је разне индустријске фирме у Београд, и утицала на концентрацију капитала у србијанском подручју, што је посредно деловало на индустријализацију Србије.

Према једном рачуну број радника у металној индустрији Хрватске од 6341 у години 1932 попео се на 7542 у години 1937, док се у Србији за исто време број радника у истој грани од 10917 попео на

ну школу свршило је 2 мушкарца и 4 девојчице. Њихове најамнице биле су овакве: осморо деце зарађивало је по 0,20 дин., 16 деце по 0,30 дин., 16 деце по 0.40 дин., 7 деце по 0,50 дин. и једно дете 0,60 дин. (овога је била плата тако »висока« зато што му је машина однела прсте на десној руци, а није добило накнаде). Од ове деце боловало је десеторо од туберкулозе, седморо од шкрофулозе, 21 дете било је болешљиво, 8 деце слабужаво, 1 без прстију на десној руци, а једно (и то баш 48.) било је закржљало.

За ову статистику, која је уствари обичан списак, није потребан никакав коментар. Уместо објашњења наводимо речи учитеља Драгише Михаиловића, који је, говорећи пре десетак година о дечијем раду и изумирању деце, написао: »Место безбрижног детињства и слободног покрета привезана су за машину или занатску радионицу, а место игре натурен им је тешки рад... Изумирање деце има савршено социјални карактер и данашњи дечји рад је један од главних узрока тога изумирања. Дечји рад је највећа рана на друштвеном телу и наносиће друштву ненакнадиме губитке свежих снага неизмерне вредности«. (»Нова литература«, јануар 1930).

14678; у текстилној индустрији у Хрватској од 9774 на 16951, а у Србији од 4808 на 10771; у индустрији одеће у Хрватској од 4692 на 6839, а у Србији од 5515 на 10128; у индустрији коже од 966 на 1292 у Хрватској, од 584 на 1495 у Србији; у грађевној од 9717 спао на 8073 у Хрватској, а од 11451 на 10357 у Србији. Из ових бројева, узевши у обзир и оне који се односе на трговину, изведено је, да је релативан пораст радника у Србији скоро за половину већи од пораста у Хрватској.⁷⁹ „Те су бројке, каже Бићанић, довољан доказ о већој брзини развоја индустрије у Србији него ли у Хрватској. Југославија се налази у оној фази економског развоја, у којој је била Енглеска око године 1820, а Немачка око 1860, на име на прелазу из доба текстилне у металну индустрију као главну грану. Значајно је, да се обје те гране развијају нагло у Србији, захваљујући баш државној помоћи“.⁸⁰

Циљ наше расправе био је, да испитамо стварне околности и прилике под којима се јавила и развијала индустрија у Лесковцу. Од фактора чисто економског карактера већу пажњу посветили смо само радној снази, а о природним богатствима учинили узгредну напомену. Исто тако нисмо посебно говорили о собраћајном положају Лесковца и о снабдевању његове индустрије модерним погонским средствима. (Овде можемо додати да у близини нашега града нема угља нити погодних водених падова за веће електричне централе). Но истакли смо да је првобитна лесковачка текстилна радиност искористила најпримитивнија погонска средства, уз воденице и ва-

⁷⁹ У вези са овим потребно је навести Др. М. Мирковића, који пише: »Десет година врло интензивне царинске заштите и вештачке индустријализације завршено је са свим незнатним апсорбовањем вишка становништва у индустрији и са релативно слабом производном способношћу ове индустрије«. (»Индустриска политика«, Бд., 1936; стр. 298).

⁸⁰ Књижевник, хрватски књижевни мјесечник, свеска за април 1938.

Казивање о првим чарковима
могло би да послужи за ро-
ман и за историју лесковач-
ке индустрије.

Гр. Божовић

Наше газде, наше фабрике,
наши радници, наша работа!

Ср. Динић

Ја сам констатовао, обилазе-
ћи предузећа, да код поједи-
них послодаваца нема мило-
сти. Они искоришћавају људ-
ску снагу као животињску.

Министар социјалне политике

ПРИЛОЗИ

1. Један разговор с Горчом Петровићем

У септембру 1930 нашао сам у Врњачкој Бањи Глигорија Петровића, старог лесковачког индустријалца. Том приликом, у неколико махова, разговарао сам с њим о почецима текстилне индустрије у Лесковцу. Многе од података, које ми је у тим разговорима саопштио, употребио сам у овој књизи. Један је ипак великим делом изишао из оквира предњег излагања, те га због његове интересантности доносим на овом месту. И то чувајући донекле начин Горчиног казивања.

Познато је, да је у Лесковцу било повише људи који су трговали гајтаном, и да су тај гајтан доносили једино из Бугарске. (Код Тонке и Карче служили су готово сви наши трговци гајтаном и потоњи индустријалци: М. Теокаревић, Г. Петровић, Јован Митић Сисалче, Прока Митић, Горча Јовановић и др). После 1885 увоз је због царина био отежан, те је настало кријумчарење преко Пирота, а потом је добављан и преко Трста, где је било „слободно пристаниште“. Фабрика Тонке Поповића и комп. није радо гледала овај начин добављања, и стално је оптуживала кријумчаре. Због тога су од њих Горча Петровић и Мика Јанковић „Инает“ са Костом Илићем Мумџијом покушали да у Козару подигну фабрику гајтана. Под условом да подигну фабрику од 70 чаркова, они су, кад су добили дозволу од државе, подигли фабрику од 72 чарка. Кад је фабрика била готова, и од стране државне комисије требала да буде примљена, да би могла да почне рад и продају гајтана, настале су сметње, које су долазиле са стране оних којима се појављивао конкурент. Коми-

сију из Београда не шаљу. У то време дође у Брањску Бању министар нар. привреде Коста Таушановић, у чијем се ресору имала да образује та комисија. Горча Петровић похита у бању, и затражи од министра да га прими. Таушановић прави сметње, и позива Горчу у Београд. Мени се, прича Горча, досади, и кад једном Таушановић хтеде да изиђе из стана у коме је био, ја га дочеках каменицама, те мораде да устукне. (Код ових речи Горча ме погледа право у очи: „У то време био сам млад, силан, бесан“). За време бављења у бањи Горча је помишљао и на то да оде у Београд, и да покуша на овој ствари поради код Таушановићеве жене.

Најзад су Горча и његови ортаци извештени да ће добити комисију. Горча је тражио од чланова ове комисије да не силазе у Лесковац него да прво дођу у Грделицу. Али они сиђу у Лесковац. Кад Горча дође у Лесковац, са члановима комисије нађе групу Тонке Поповића. Како је било мало времена да се одмах пође у Козаре, јер је пре тога требало отићи у Власотинце, и отуда повести среског начелника, Горча предложи да комисија оде до Вучја, да тамо прегледа рад у Тонкиној фабрици (подигнута у Стројковцу 1884 год.), па да отуда пођу у Козаре. Предлажући ово, Горча је рекао: „Ако наше није боље, а оно није ни горе“.

Кад су прегледали фабрику у Козару, рекли су да се Горча и његови ортаци стрпе за 5—6 дана, да не продају гајтан који су већ израдили, и да ће им за то време стићи дозвола за продају из Београда. Али дозвола не стиже и после тога рока. Горча се онда дигне у Београд. Таушановић га прими и каже му: „Што се ви не уортачите са групом Тонке Поповића?“ — „Па ми смо и покушали“, каже Горча, „али они то неће“. Таушановић каже Горчи да дође сутра. Кад Горча дође, затече код министра Миту Теокаревића, једног члана групе Тонке Поповића.

„Е, ето га и Мита, нека Вам он престави целу ствар“ — рекао је Горча. „Па јест, треба да примите њихове услове“ — одговори му Таушановић.

— „Шта, јесте ли Ви министар или вашарски...“ (Горча рече једну реч, али ја је добро не чух) — викнуо је Горча и залупио врата тако силно, да су прозори на њима попуцали. Петровић онда напише преставку претседнику министарског савета Николи Пашићу, и пожали се министру финансија др. Михаилу Вујићу, с којим се добро познавао. У преставци Пашићу рекао је како људи као што је Таушановић стварају од мирних грађана убице и одметнике. Било ми је тако, каже Горча, да сам био готов да га убијем или да се одметнем. Сутрадан била је министарска седница, између Таушановића и Вујића дошло је до сукоба. Таушановић је поднео оставку, и на његово место дошао је Јован Ђаја. После неколико дана њихова ствар била је свршена, и они су могли да продају гајтан...

Идеја Таушановићева, каже Горча, није била рђава: он је, можда, хтео да нас натера на неку другу врсту индустрије. Чак му је рекао да раде нешто друго. Али Горча му је одговорио: „Може ли ковач својим рапавим рукама да израђује fine срмакешке послове? Ми познајемо гајтан, и само то можемо израђивати“.

О борби његовој са групом Тонке Поповића постоји, каже Горча, и нарочита брошура, а о томе се у то време писало и у новинама.

Фабрика у Козару (1890) радила је три године. После тога дошло је до спајања (1894) конкурентских група.¹

2. Успомене на једног од твораца текстилне индустрије и оснивача Српског Менчестра

Михаило Јанковић је први текстилни стручњак и, поред осталих, оснивач неколиких лесковачких текстилних предузећа.

Рођен 1858 г. у Лесковцу, као син једног угледног, али повученог и скромног лесковачког тр-

¹ »Врањске новине«, 28 нов. 1931.

говца, из познате трговачке породице „Инаета“, пок. Михаило је у својој четрнаестој години остао сироче, јер су му родитељи подлегли ранама које су задобили од Турака приликом ослобођења Лесковца, када су их Турци опљачкали и претукли кундацима. Тако је пок. Михаило још из малена био упућен на самога себе, али чињеница да је остао без родитеља баш на такав начин, код њега је створила једну чврсту и непоколебљиву националност, која га је украшавала целог живота. Ускоро по смрти родитеља, пок. Михаило ступи у службу лесковачког трговца Глигорија Јовановића који је раније био слуга код Михаиловог оца. У служби код Глигорија остао је седам година, путујући много и често по Србији и Бугарској, проучавајући индустрију сукна и гајтана. После седмогодишњег службовања, он почне самосталан посао, па се својом вредноћом, познавањем посла и честитошћу толико уздигне, да је постао један од најугледнијих трговаца. Као такав, пок. Михаило постане зет најугледнијег трговца тих крајева Косте Илића - Мумџије.

Михаило је имао веома жив интерес за индустрију сукна и гајтана, па је у Бугарској ту индустрију детаљно проучио. Али је у то време било тешко уверити Лесковчане у рентабилитет таквог пословања, јер су се тешко решавали на подизање индустрије. Но, јаком вољом он успе да увери свога таста Косту Илића у рентабилност те индустрије, па заједнички подигну прву фабрику гајтана у селу Козару 1890 године. Колико је пок. Михаило био далековид најбоље показује чињеница, што је свога таста, који је био конзервативан човек, успео да убеди у потребу школовања његових синова и заузео се за њихово школовање, а они су доцније постали највећи индустријалци у нашој земљи.

У току 1893 год. Михаило купи у Грделици имање и воденицу, која по своме положају и воденој снази има најбоље услове за индустрију, па ту подигне млин и фабрику гајтана. Познат као покретач текстилне индустрије, буде помогнут од стране

државе, добивши концесију за подвоз, царину и порезу, а од Класне лутрије добије бескаматни кредит.

После више година успешног рада, пок. Михаило прими за ортаке Глигорија Јовановића и Милана Поповића.

Какву је улогу пок. Михаило играо у развоју наше индустрије, најбоље показује факат што је он први покретач и оснивач следећих предузећа:

Фабрике гајтана и сукна у Козару;

Фабрике вунених тканина и гајтана у Грделици;

Првог аутоматског млина у Лесковцу (садањи млин Поповића);

Аутоматског млина Српске трговачке банке у Скопљу и др.

*

Михаило је био једна маркантна личност. Почео је као слуга код пок. Глигорија Јовановића. Чим је одрастао почео је трговину на своју руку. Трговао је поглавито гајтаном, шајком и штофовима, што се из-рађивало у Бугарској. Тога ради путовао је широм целе Бугарске и упознао њихову производњу ових предмета. Ту му се зароди идеја да такву производњу створи у нашој земљи у Лесковцу.

Већ чувен као бистар, вешт и енергичан трговац, Михаило успева да буде зет најбогатијег човека у овоме крају Косте Илића - Мумџије. Коста је био старински човек, али је имао лежеће богаство, а при том пет синова. Михаило као зет упозна свога таста у рентабилност текстилне индустрије и приволи га да његов предлог прими: да се баце на производњу гајтана и остале текстилије, а синове да школује, што све Коста никако није мислио.

1890 год. по предлогу Михаиловом би основана прва фабрика гајтана у селу Козару, у близини Вла-сотинца и Лесковца. Вредно је напоменути да је чаркове (машинерије за плетиво гајтана) Михаило донео из Бугарске недозвољеним путем, шверцом преко границе по цену живота. Ти су првобитни чаркови били од кованог гвожђа, неки специјалитет бугарски,

и Бугарска није дозвољавала износ тих чаркова да не би створила себи конкуренцију.

Идеја текстилије приведена је у дело и почела је да се шири све више и више, кад су је прихватили и други капиталисти из Лесковца и пренели је у Лесковац. У томе су већ и Косте Илића синови одрасли и оспособили се за посао, па је Костин капитал сав пренесен у Лесковац и уложен у индустрију. Тада је уз Костину помоћ основана текстилна фабрика под фирмом „Илић, Теокаревић и Петровић“, једна и сада од највећих фабрика у нашој држави.

1893 г. Михаило је купио имање у Грделици на коме је била примитивна воденица. Али како је ту био добар водени пад, он подигне модерни млин и уз то фабрику гајтана са 74 чарка за гајтан. Уз машинску израду гајтана била је основана и ручна израда свиленог бућмета, што су специјално израђивали Албанци.

1904 г. у овоме свом предузећу Михаило је примио за ортака Милана А. Поповића и Глигорија Јовановића. На њих је извршио пренос $\frac{2}{3}$ целе фабрике, а за себе је задржао $\frac{1}{3}$. Михаило је овај пренос извршио зато, да би се предузеће пред државом појавило као ново, те да лакше добије концесију, коју је Михаило дотле имао, па би теже било продужити стару концесију него добити нову преко Милана и Глигорија као ортака.

*

За индустрију у Лесковцу с правом се може рећи да је њен духовни творац М. Јанковић који је од идеје прешао на дело. Предузеће које је он сам основао и руководио га 10 година одузето му је на један недозвољен начин, а он је борећи се непрекидно да га поврати оцрњен и извикан као парничар без права.

Уопште узев, први се капитали често стварају нередовним путем и недозвољеним начином. Први индустријалци у Лесковцу нису били нарочити капиталисти. То су махом били трговци са незнатним ка-

питалом и зато су се удруживали у „компаније“ и оснивали фабрике, или боље речено зачетке фабрика. У природи је човека, а специјално у Лесковцу, месту трговине и шпекулације, да се свако труди да постане већи капиталист. Једна „компанија“ могла је да дође до већег богатства, али то богатство подељено на већи број чланова није претстављало ништа нарочито. Зато се јавља тенденција да „компаније“ имају мањи број чланова. Са тих разлога у свакој створеној „компанији“ лежале су клице спорова и оне су непрестано мењале свој облик онако исто, како су се и индустријска предузећа из године у годину мењала.

Ако развој индустрије у Лесковцу поделимо у две периоде, може се рећи да су се „компаније“ у првој, краћој периоди мењале на један релативно поштен начин. Ортаци се позавађају, али ипак један другоме чини уступке. На против, у другој периоди ортаци се позавађају, и онда јачи истера слабијега или на основу неке преваре или да му отме све или да га нагна на равнање, које иде у корист само јачега. Ово се сматрало као принцип, као нешто својствено трговини, као дозвољено, да не кажемо као врлина. Па како су ти судари капитала били велики, то ни власт ни судови нису били у стању да ефикасно и правилно интервенишу, нити је материјално слабији у стању био да издржи и сачека расплет преко власти и судова, нарочито још и с обзиром на законску процедуру у старом законодавству.¹

3. Кроз лесковачке фабрике 1911.

Један нам друг саопштава ове податке о фабрици гајтана у Вучју (код Лесковца): унутрашњост фабрике је олепљена блатом, нигда неокречена; над машинама су кревети на којима радници спавају, а над креветима лампа. Рад је непрекидан, а радници немају смене.

¹ Dr. П. Ф., Огледало морала. Аутентичан приказ богаћења кроз деценије једне породице на штету друге. Скопље, 1938; стр. 7, 8 и 57-59.

Када радник спава, онда његове машине надгледа шегрт, и обратно. Спавање траје највише 5-6 часова. Награда је 0,20 дин. од килограма израђеног гајтана, а за 24 часа изради се највише 11-12 килограма!

*

Лесковац, 27 августа. Призори којима сам морао да присуствујем обилазећи текстилне фабрике у Лесковцу ужасни су. Страшна слика експлоатације нејаке деце, о којој сам вам писао из Ниша, излази нам поново пред очи, и утолико још рељефнија уколико је та експлоатација у Лесковцу и старија и ширег обима него у Нишу. Ове фабрике су права паукова мрежа за хватање деце од 6, 8, 10 и 12 година која се не пуштају „докле се, како би то Енгелс рекао, има да исиса још неки мишић, дамар, кап крви...“

У једној фабрици је радно време сведено на 10 часова, у другим двома се ради прековремено. У свима је женска радна снага у надмоћности, и то скоро искључиво испод пунолества, тако да у највећој од њих, са преко 500 радника, деца не само раде већ раде ноћу, и то 11 и више часова! Кад би при пролазу кроз фабрику испало пред нос у ком одељењу дете које по свему не може имати ни 8 година, фабрикант би у неприлици додао: „Ово дете је дошло код својих родитеља који овде раде!“ или: „Ова деца не раде ништа, играју се!“ ит.д. И та фабрика у којој се налази читав народ од 500 душа са више од четвртине непунлетних ради непрекидно и дан и ноћ.

Прописи заштите које закон о радњама садржи изиграни су...

На наша питања сви индустријалци су одговорили без икаквог предомишљања: да се стране конкуренције не плаше. И зашто да се плаше? Применом најмодерније технике, заштитном царином, повластицама, ослобођењем од пореза, јевтином сировином и јевтином радном снагом, они нису у стању, према њиховим сопственом признању, да нараде довољно робе и да се сити наједу профита. Читаве фабрике

откупљују, нове подижу, старе проширују, свуда стоје спремљена лежишта за нове машине...

Нигде међутим, и ни по чему не можете видети да се води икаква рачуна о животу радника, то је општи утисак који се добија при разгледању наших фабрика. У већини предузећа нису предузете никакве мере против отровне прашине и несразмерно ниске или високе температуре. Радионице су без икакве вентилације, радници незаштићени од промаје, изложени сагоревању крај пећи и машина и кужењу у нечистом ваздуху. Маchine и опасни машински делови и трансмисије нису ограђени, ако такве ограде нису ударене још у фабрици у којој су купљене. А собе за пресвлачење, седење за време одмора, ручавање, прање руку, купање и томе слично—од свега тога без чега се данас једна модерна фабрика не може ни замислити, ова су предузећа далеко као ђаво од крста... Кад се уђе, на пример, у понеко одељење у коме су све раднице завезале мараме преко уста тако да им се само очи виде, зар је тада тешко сетити се, да се ради без икаквих вентилатора? Кад се у другој фабрици радионице са радницама налазе право над казаном, зар је тешко опоменути се да је њихов живот у сталној опасности? Или кад се деца која се једва држе на ногама од умора провлаче између голих кајиша, зар се ни тада нема шта да нареди?...

Уколико нас више поражава немарност владе према судбини фабричких радника у Лесковцу, утолико нам је пријатније што могу јавити да је радно време по закону о радњама у занатским предузећима у Лесковцу прилично спроведено. Десеточасовни радни дан имају данас обућарски, кројачки, столарски, металски радници. Где је раније рађено по 12, 14 и више сати дневно, данас се ради 10 часова. Сву тековину своје упорне борбе ужива данас у Лесковцу више стотина радника. Трговачке радње се управљају по заласку и изласку сунца као раније. Али време рада трговачких помоћника, благодарећи незаконитом распису Министра народне привреде,

траје 14 сати. Недељни одмор је задобивен. Извештај о успеху постоји још код неких струка, а код осталих је време рада још увек 12-14 сати, код келнера чак 18!

Лесковац, 30 августа.—Као што сам у прошлом писму рекао, ја не нађох ни у једном предузећу ни сале за ручавање и одмор, ни одељење за одело, ни одељење за прање руку, али сам видео најмодерније американске часовнике за аутоматско контролисање радника. По тим часовницима се радници исплаћују, што значи да за капиталиста важи као радни дан оно време за које ради машина а не радник. Ако машина стане због рђаве пређе, покретне снаге или ма каквог другог разлога, без икакве кривице радникове, радно време тече али надница не, радник ради, доводи машину у ред, али му се то не рачуна за надницу!

Шта је спроведено од закона о радњама у лесковачким фабрикама? У фабрици кудеље, у којој раде до 200 душа, спроведен је десеточасовни радни дан. Али то што је једној фабрици било могуће, другима није...

И фабрика штофа, у којој ради око 500 душа, забележила је ступање закона у живот на тај начин што је после првог јула дала ноћној смени радника пола сата одмора у по ноћи да приме храну! Пре првога јула радници су морали радити гладни целе ноћи!

По одобрењу Министарства народне привреде ово предузеће не прекида рад никако. Шта вреди то што радно време по закону о радњама не сме за пунолетне ни у ком случају прећи 10 часова, што жене не смеју ни у ком случају радити ноћу, што се радници ни у ком случају не смеју лишавати недељног одмора од 36 часова, што деца ит.д.! Што да ређамо, кад је закон заборавио рећи: да све то не сме да буде само у једном случају, а то је кад се г. Министар народне привреде направи луд! Када је овог фабриканта позвао срески капетан да му скрене пажњу на закон о радњама, он одговара: „Госпо-

дине капетане, за мене тај закон не важи, јер није добро израђен!“ Он само понавља речи радикалне владе.

Дневна смена радника ради у овом предузећу 12 часова. Али фабрика свира десет минута пре шест, десет минута после седам, и то када даје одмор за доручак, десет минута после дванаест и десет минута пре један када је одмор за ручак и десет минута после седам. Десет пута по десет минута чини 50 минута; на триста радника фабрикант украде на тај начин 250 сати свакога дана! А кад дође субота, исплата почиње у седам сати и траје дубоко у ноћ! Само да се не прекида рад никако! То је идеал капиталиста. Машина не сме да стоји. Зар да се казан излади и да толика топлота пропадне! А, не, то не ма смисла! Отуда тако велика љубав према прековременом и ноћном раду, толика мржња према нормалном радном дану. Као да слушате како капиталист поручује раднику: „Ми не купујемо само твоју радну снагу већ и твој живот и срж твојих костију; овде ће твоје здравље бити упропашћено, овде ће твој живот бити сатрвен; и кад као непотребан будеш избачен, понећеш собом глад!“

Никада ми није била ближа психологија капиталиста!

Разгледао сам фабрику вештачког црепа. Оно што још увек ради људска рука, овде ради машина: меси благо, ситни, чисти, збија у калупе, и избацује готов сиров производ. Машина је учинила излишном многу људску радну снагу, али је онима који је услужују учинила рад много тежим и интензивнијим. И на најтежим пословима раде деца испод 14 година по 15 сати дневно. У многим културним државама, међутим, рад непунолетних радника у оваквим предузећима је законом забрањен. У пећи нађемо раднике који слажу цреп за печење. Они раде на температури од 50-60 степена: усне су им поцрнеле, испуцале као у врућици; стално траже да гасе жеђ. Њихове наднице су 1,20 за 15 сати рада у паклу.

Али још то није ништа према утиску који на

човека чине постеље ових радника. Оне су расту-
рене по целом предузећу између камара блата, ци-
гала, црепа итд. Они што не раде у оделењима где
је влажна земља и сиров цреп и они бедници што
се кувају у и око ње не могу да издрже од зиме
вреле летње ноћи већ спавају на врелој прашици
крај пећи! Стање ових људи је ужасно.

Кад бацимо поглед на ма које од ових фабрич-
ких предузећа, свуда нам пада у очи, пре свега,
сатирање деце, затим рђав ваздух, бедне радионице,
прашина, нечистоћа, прековремени рад, бедне надни-
це,—све погодбе под којима се не ради већ пропада.

Грделица, 30 августа.—Да наставимо шетњу кроз
српску фабрику. Лесковац и околина је њен центар.
Лесковачки капиталисти подругљиво говоре о ниш-
ким како би хтели на силу да створе индустрију,
докле је то код њих, Лесковчана, природно. Они за-
борављају само да за то преимућство у условима за
подизање индустријских предузећа Лесковац има да
благодари у првом реду радницима. То су они исти
радници који су у Лесковцу одржавали кућну ин-
дустрију деценијама. И када је кућни рад почео да
пада у утакмици са страним фабрикатима, трговачки
капитал је и сам почео доносити фабричке машине,
усавршавати рад и постројавати фабрике, у којима су
радници пренели и ставили капиталистима на распо-
ложење све своје дугогодишње искуство у овој про-
изводњи. И сад има извесних радова, као што је
бојење на пр., који су још увек апсолутна тајна рад-
ника који их раде, њихова тајна а капиталистички
монопол.

Радници, дакле, они су прави творци ових фа-
брика. „Без њих би“, рекао је један славни руски
научник за текстилну индустрију Манчестра, „без
њих би машине за прећу и ткање биле исто тако
мртве масе челика и гвожђа као и парни казани без
угља“. То вреди и за српски Манчестар,—да говори-
мо мало о нашем обичају, језиком будућности.

Радницима, дакле, лесковачки фабриканти имају
да благодаре за своје успехе. А они су приметни. У

двориштима старих предузећа видећете у једном или у другом крају какву стару чатрљу у којој је фабрикација први пут отпочела. Она је данас деградирана на степен какве старачане, а фабрикација је прешла у вишеспратне модерне зграде од најмодернијега бетона. И оне се стално проширују, нове инсталације се врше. Нема ни једне од ових фабрика крај које се не подижу нова оделења или нове фабрике. Најстарија је испилила једну у Лесковцу и једну у Београду; ова из Београда подиже нову у Лесковцу; стара је купила ону фабрику кудеље у Врањској Бањи. На сваком кораку се примећава да је наш привредни живот у периоду оснивања фабрика. Фабрикантима тако иде, фабрикантима чије се министарство за њих више брине него за Србију, а како је радницима писао сам већ.

Не предузимајући никакве мере да на основу закона о радњама дођу до најелементарније заштите творци и носиоци ових предузећа, Министарство народне привреде доводи у опасност саму индустрију. Предузећа се пуне децом, раднички подмладак се упропашћује, одрасли радници, потиснути дечијом радном снагом, пропадају у беспослици или се селе. А на све се навалио терет ноћног и прековременог рада, рада без прекида и одмора у просторима без икаквих здравствених мера.

Уколико је гори положај ових радника, утолико је већа тежња за сеобом. Када је јуче један солунски фабрикант искупио једну групу радника и радница из Лесковца, да води за Солун, лесковачки фабриканти, баш као оно њихови учитељи 1826 за време страшне кризе, појурили су у полицију да одлазак ових радника спрече силом. Њиховом монополу експлоатације лесковачких радника запретила је опасност од њихових конкурената; радници су готови на сеобу, јер их за Лесковца ништа не везује...

Овај општи поглед на лесковачку индустрију ставих на хартију чекајући у Грделици, селу у близини Лесковца, неће ли се господари фабрике штофа предомислити да нас пусте да разгледамо фабрику.

Чим су сазнали ко смо дошли, они су наредили да се заклопи капија на граду, који опасује фабричке зграде у којима раде преко 160 радника!...

Фабрика ради непрекидно, дан и ноћ, и пуно је деце чије године силазе и испод 10 и 12 а наднице на 0,70. После ступања закона о радњама у живот радници су добили на подне 1½ место један сат одмора, а ради се од 6 до 6. Али се не сме заборавити да има деце која путују из фабрике као и фабрици по читав сат. Тако дању, тако ноћу. У фабрици 12 сати + 2 сата путовања + 2 сата за спремање и вечеру = 16 сата. Остаје им свега 8 сати за одмор. Живот ових малишана сведен је на то да их изјутра дигну из постеље и отправе у фабрику и да по повратку падну у постељу.

До Грделице, један сат вожње налази се село Козаре, у коме је фабрика предива са 80 радника: осим неколико одраслих људи, све сама женска деца из села од осам, девет и десет година; затим од 10-12, ретко које до 14. Фабрика ради, по признању самога сопственика, од 5 ујутру до 7 увече.

Ову другу фабрику разгледали смо и не треба да понављамо оно што сам о Нишу и Лесковцу рекао. Разлика је само у томе што је овде натрпаност машина према пространству зграде достигла највећи степен. Утолико је већа опасност од несрећа.

Свакако да није боље ни у првој фабрици, чији су господари остали затворени унутра док год нисам повикао: „Хајде да идемо, да ослободимо ове људе апса!“

Ове фабрике се налазе у врло лепом пределу. Из вароши их је измамила јевтинија водена снага којом се служе и безотпорнија и јевтинија радна снага сељачади. Њихово око не ужива више лепоту природе. Дању у фабрици, ноћу у постељи; ноћу у фабрици, дању у постељи. Њима је отето једино благо, лепота природе и њен чист зрак. Сиромашни родитељи нису им више у стању ни толико пружити. Земља их више не може да исхрани, фабриканти им не дају више него што би коштала обућа коју

поцепају силазећи са околних брда фабрици и враћајући се горе кући.

Капитализам, који је одавно са свих страна сколио наше село својим утицајима, подиже данас у њему и фабрике, које својим потмулим звуком ремете јутром и вечером тиху сеоску идилу.¹

4. Лесковачка „фабрика“ кашика и виљушка

Лесковац, 18 јануара. — „Фабрика“ Х.Т., која снабдева пола Југославије кашикама и виљушкама, надживела је сто комисија које су све редом препоручивале да се у интересу здравља запослених радника и суседа њена врата или затворе или да се поруши до темеља.

Јединствен пример неуредности и експлоатације радника претставља ово предузеће. У једном углу притешњена суседским кућерцима налази се страћара без прозора. У њу светлост улази кроз врата. Кад она нису отворена, онда је унутра мрачно.

Поред ње друга зграда слична по типу, нахерена и неосветљена. Трећа, која захвата мањи простор, некада је била штала. Од ове три страћаре под ћерамидом лесковачки индустријалац створио је „фабрику“ у којој израђује кашике.

Муђутим, Х.Т. у своме „предузећу“ упослио је десетине малолетних лица. Њихова здравља начео је рад који обавља по 12 часова (ако раде 10, онда се каже да је над њима примењена социјална мера) за 6 динара највише.

Принуђена да раде под најтежим условима, ова деца нису остала незапажена у свом страдању. Али то запажање било је увек у једном кругу из кога се ништа није чинило да се малим радницима предузећа помогне. Увек се само констатовало.

Близу сто службених комисија, које је побућивала човечност и позитивни прописи Закона о зашти-

¹ Дописи Д. Туцовића из Лесковца и Грделице, штампани у »Радничким новинама« од 1, 2 и 3 септ. 1911, а онај први из Вучја у бр. 55/1911.

ти радника, апеловили су код управних власти да се стане на пут оваквом систему бруталне експлоатације деце.

Разлози да се онемогући овај рад били су драстични. Деца су радила даноноћно и по много више часова него што дозвољава организам а да не буде до крајности исцрпен. Раде у мрачним страћарама које су до половине укопане у земљу. За награду која не представља никакву могућност да се могу пристојно и довољно да исхрађују.

Овде су се сустигли сви социјални узроци да ови малишани оболе од туберкулозе. Радници које јавно старање није могло да учини ослобођеницима од експлоаторског режима Х. Т.

Изнад свега тога долази рад са хлороводоничном киселином која разорно делује на млад организам. У оваквим радионицама рад не би могао да се замисли без заштитних маски или без довољно вентилације. Дечаци су маске заменили својим пожутелим и изгарављеним лицима.

Ових дана он је кажњен за своје поступке са месец дана затвора који треба да издржи без замене стога што посао обавља и преко свих забрана и опомена да то не чини на начин који је у његовој свести нашао велико оправдање чињеницом да се овако најбоље зарађује.

„Фабрика“ Х. Т. представља грубу повреду социјал. законских прописа због поступања према малолетним радницима и због свих непријатности које доноси својим суседима.¹

¹ »Време« од 20 јануара 1937.

5. Бројно стање радника и услови рада у лесковач-

Редни број	НАЗИВ ПРЕДУЗЕЋА	РАДНО ВРЕМЕ		ЗАПОСЛЕНЕ ЖЕНСКЕ		
		Дању	Ноћу	Број	Дневна зарада	
					Најмања	Највећа
1	Фабрика вунених тканина Глигорија Петровића	10	14	146	25	45
		10	12 ^{1/2}		25	35
		10	12 ^{1/2}		12	25
2	Фабрика вунених тканина Врањкића, Стаменковића и Комп.	10	10	45	25	40
		10	10		25	35
		10	10		12	25
3	Фабрика вунених тканина Мике Станковића и Сина	10		44	25	40
		10			20	30
		10			12	20
4	Фабрика вунених тканина Јовановића и Поповића	10		74	25	35
		10			20	30
		10			16	24
5	Фабрика платна Врањкића, Стаменковића и Комп.	10		24	18	25
		10			18	25
		10			10	16
6	Фабрика платна Косте Илића и Синова	10		100	25	35
		10			25	35
		10			15	20
7	Фабрика гајтана и вуннице Јосифа Јовановића и Комп.	10		15	20	25
8	Фабрика канапа и ужарије А. Д.	10		51	15	24
		10				
		10				
9	Творница рубља Тодора Цекића-Војводића	10		27	20	30
					35	50

КИМ ТЕКСТИЛНИМ ПРЕДУЗЕЊИМА СЕПТЕМБРА 1929 ГОД.

ЗАПОСЛЕНИ МУШКИ			Укупан број запослених	ПО ЗАНИМАЊИМА	СТРУЧНИ МАЈСТОРИ		
Број	Дневна зарада				Број	Месечна зарада	
	Најмања	Највећа				Најмања	Највећа
241	25 30 15	45 45 25	387	Ткачи КвалиФ. радници Надничари	6	2500	3500
111	25 30 20	40 40 25	156	Ткачи КвалиФ. радници Надничари	6	1500	3500
72	25 30 15	40 40 20	116	Ткачи КвалиФ. радници Надничари	4	2000	3500
265	25 30 20	35 35 25	337	Ткачи КвалиФ. радници Надничари	6	2000	4000
4	25	40	28	Ткачи КвалиФ. радници Надничари	1	3000	
46	25 25 25	35 35 30	146	Ткачи КвалиФ. радници Надничари	4	2000	3500
20	20	30	55	Плетари	2	1200	2000
38	30 30 15	50 45 30	89	Салери КвалиФ. радници Надничари	3	2000	3000
3	30	40	30	Кројачице Пеглари	2	1800	2000

6. Бројно стање запослених радника и услови рада

Редни број	НАЗИВ ПРЕДУЗЕЋА	РАДНО ВРЕМЕ		Запос. женске		
		Дану	Ноћу	Број	Д. зарада	
					Нм.	Нв.
1	Фабрика сапуна Ј. Влајичића и Син.	11		59	10	18
2	Фабрика сапуна Трајка Ђ. Кукара	10		12	10	20
3	Млин Живка Стојиљковића	11				
4	Фабрика гуме Јосифа Чуљковића	10	12	26	6	16
5	Фабр. црепа и циг. Раф. и Бејаза	15				
6	Фабр. црепа и циг. Кукар и Коцић	15				
7	Фабрика пива А. Д.	10	12			
8	Парна стругара „Југославија“	10	12			
9	Парна стругара Косте Поповића	10				
10	Електрична централа А. Д.	12	12			
11	Фабрика зејтина „Св. Никола“	10				

Индустријска предузећа која су обуставила

1	Фабр. столица Браће Илића			25		
2	Фабр. кревета Т. Ђ. Кукара*)					
3	Фабр. метала Кукара и Јовића					
4	Фабр. ексера Ђорђа Блажића					
5	Млин Јовановића и Поповића*)					
6	Млин Соколовића					
7	Фабр. за прераду довета „Средор“					
8	Стовариште непрерађених дувана			100		

*) Данас раде

код разних индустријских предузећа 1929. год.

Запас. мушки			Укупан број запослених	ПО ЗАНИМАЊИМА	Стручни мајстори		
Број	Д. зарада				Број	Мес. зарада	
	Нм.	Нв.				Нм.	Нв.
59	15	35	118	Надничари и намештеници	2	1600	2000
28	20	40	40	1		1800
15	20	50	15	2	1500	3000
51	8	30	77	1		2000
170	10	25	170	Надничари са храном	2	2000	4500
96	8	18	96	1		1300
10	25	45	10	Надничари и намештеници	1		5000
11	30	50	11			
10	25	45	10			
20	20	30	20	1		3000
7	25	30	7	1		1800

рад у току 1928/29. године

20			45				
36			36				
70			70				
15			15				
16			16				
14			14				
25			25				
70			170				

7. Бројно стање занатских радњи и запослених рад-

Редни број	ВРСТЕ РАДЊИ	Бројно стање					Укупан број радника
		Радис	Рад. без ил. особ.	Ученици	Стари радници	Млави радници	
1	Столарске	28	5	25	48	42	90
2	Качарске	15	1	5	9	10	19
3	Коларске	10	3	5	3	3	6
4	Обућарске	49	8	42	52	28	80
5	Папуџиске	5	1	7	6	3	9
6	Опанчарске	15	2	8	14	10	24
7	Ковачке	20	4	17	8	10	18
8	Поткивачке	8		4	4	4	8
9	Браварске	2		3	6	2	8
10	Лимарске	13		12	4	16	20
11	Казанџиске	6		6	2	3	5
12	Кројачке	22		20	44	28	72
13	Терзиске	28		14	35	37	72
14	Берберске	24		26	22	5	27
15	Ужарске	20		60	90	62	152
16	Каменорезачке	2			8	4	12
17	Штампарске	3		8	7	4	11
18	Пекарске	46	21	11	15	15	30
19	Месарске	12			10	3	13
20	Кобасичарске	7		4	6	3	9
21	Чешљарске	2		1	3	4	7
22	Послатичарске	2		2	2	6	8
23	Воскарске	2		1		2	2
24	Молерско-фарбарске	2		3	8	6	14

ника и услови рада у току месеца септембра 1929. г.

Радно време		З А Р А Д А								НАПОМЕНА
Најдуже	Најкр.	Дневна		Од парчета		Месечна		Годишња		
		Нм.	Нб.	Нм.	Нб.	Нм.	Нб.	Нм.	Нб.	
9	9	20	40					1000	5000	са храном
14	12			30	45	200	400	2500	6000	
14	12	25	30							
12	10			30	50	700	1200	1500	6000	
14	12			30	36			1500	4000	
12	10			20	25	400	600	2000	4000	
12	12							2000	9000	
13	12			20	30					
10	10	20	45							
12	10					400	1200	900	2500	
12	10			35	40					
12	10			35	45				8000	
14	12	15	25	25	30	300	900	1500	6000	
14	12					600	1200	2000		
14	12	10	12	35	40					
10	10	35	60	35	40					
10	10					600	1200			
15	12					250	600			
10	10	10	20			400	700			
12	10					400	800			
12	10	25	30							
14						700	1500			
12						300	400			
12	10	30	70			600	900			

ПОГОВОР

Ова књига преставља само једну област мојих испитивања привредне и културне прошлости Лесковца и околине. Започета најпре врло уско, она су временом продубљивана и проширивана, тако да данас располажем великом грађом која може бити предмет посебних студија. Засад, ја сам на основу прикупљеног материјала спремио за штампу две књиге о Лесковцу и Лесковчанима.

Моје испитивање модерне лесковачке индустрије започело је пре десет година. Под насловом који носи ова књига, марта 1930 на народном универзитету у Лесковцу одржао сам једно предавање које је било запажено¹. Још исте године то предавање било је проширено и спремљено за штампу, али до његове публикације за ширу јавност није дошло, ма да се у основи није разликовало од ове штампане расправе. (Разлике је било само у обиму и употребљеној литератури, која је овде замењена списима новијег датума). Због послова којима сам био заузет за последњих десет година, штампање већих ствари морао сам одложити, и задовољити се повременим објављивањем краћих састава, у облику новинарских чланака или посебних брошура². Ипак су резултати

¹В. »Лесковачки гласник« од 8-III-1930 и Ч. Јоксимовића, Српски Манчестар, стр. LXVIII.

²Привредна и културна прошлост Лесковца (»Лесковачки привредник«, 31-III-1929), Српски Манчестар, Лесковац у 1930 (»Л. гласник«, 25-X-1930), Ми једемо паприке, па зидамо фабрике (Лесковац, 1930, 1-32, 8^о), Како је изгледао Лесковац пре педесет година? (»Л. гласник«, 8-VIII-1931), Индустрија у Лесковцу (»Врањске новине«, 19-IX-1931),

мојих истраживања о појави и развоју индустрије у Лесковцу и моји основни погледи на та питања и на све оно што је у вези с њима, макар и у много ужем обиму него што је ова књига, допрли до ширег читалачког круга.

При изради овога дела, поред грађе коју сам непосредно прикупљао, служио сам се изворима и литературом који су наведени у напоменама испод текста. За четврти одељак употребљена је у извесној мери монографија Д. Тодоровића³, који је, као донекле и Ч. Јоксимовић, имао непосреднијег додира са лесковачким фабрикантима и њиховим породицама. Тачност података које сам прикупио или узео од Тодоровића и Јоксимовића проверавао сам на разне начине, а великим делом о њима разговарао с Горчом Петровићем, старим лесковачким индустријалцем, који је био човек необично јаке памети и велике енергије.

Услед врло скупе штампе, морао сам прибећи скраћивању рукописа у свима одељцима, а нарочито у четвртом, петом и шестом, и изоставити неке врло интересантне прилоге. Но, и поред тога, сматрам да је проблем, којим се бави ова књига, довољно претресен, а напомињем да ће ова излагања умногоме бити допуњена мојим студијама и критичким приказима у књизи „Корен менчестерства“, која ускоро треба да изиђе из штампе у обиму за једну трећину већем од ове књиге.

Охрид, априла 1940 године.

Д. Т.

Корен менчестерства (»Л. гласник«, 30-IV-1932), Сабори у околини Лесковца (»Л. гласник«, 7-V-1932), Силџете из фанара (Лесковац, 1932, 1-24, 8⁰), О индустрији у Лесковцу (у књизи »Лесковац јуче и данас«, 1935, на стр. 17-27).

³Постанак и развој индустрије у Лесковцу, стр. 147-187 пом. »Споменице« Ср. Динића и Д. Тодоровића.

С Л И К Е

1. Стара основна „Ча Митина“ школа, подигнута 1854 35
2. Гавра Чуљковић, ужарски трговац 42
3. Певачка дружина „Бранко“ 1890 51
4. Трајко Ђорђевић-Кукар, гвожђ. трговац 53
5. Први лесковачки фабриканти (с лева на десно, седе А. Бојацов, Глигорије Јовановић, Коста Илић-Мумџија, Мита Теокаревић, М. Илијев; стоје Петар Илић, Глигорије Петровић и Милан Поповић) . 55
6. Стара лесковачка штофара (на левој страни слике мањи димњак с двоспратном зградом преставља првобитну фабрику из 1896) 56
7. Фабрика вунених тканина, чије подизање је помогао сопственик старе штофаре . 59
8. Коста Илић-Мумџија, индустријалац . . 62
9. Глигорије Петровић, индустријалац . . 63

С А Д Р Ж А Ј

Уместо предговора	3
I. Прошлост Лесковца до ослобођења од Турака	8
II. Главно обележје привреде Лесковца за време Турака	25
III. Друштвене, културне, просветне и политичке прилике у Лесковцу до 1877/78	31
IV. Појава индустрије у Лесковцу и њена привреднополитичка условљеност	44
V. Развитак лесковачке индустрије и њена уска веза с борбом Србије да се економски ослободи од Аустроугарске	61
VI. Остали фактори важни за развитак индустрије у Лесковцу	80
VII. Закључак	88
Прилози (1. Један разговор с Горчом Петровићем.—2. Успомене на једног од твораца текстилне индустрије у Српском Менчестру.—3. Кроз лесковачке фабрике 1911.—4. „Фабрика“ кашика и виљушака.—5, 6 и 7. Табеларни преглед бројног стања и услова рада у лесковачким фабрикама и занатским радњама септ. 1929)	91
Поговор	114
Слике	116

ИСПРАВКЕ

При штампању ове књиге провукло се неколико ситнијих грешака (заменавање малог почетног слова великим и обратно, једног слова другим, испуштање појединих слова и сл.), које нимало не кваре смисао реченице. Сем њих и извесне правописне недоследности, поткрале се и ове веће грешке које треба претходно исправити:

стр.	8,	ред	6	ОДОЗГО,	место	постајало	треба	постојало
„	13,	„	15	ОДОЗДО,	„	изнад	„	изван
„	16,	„	18	„	„	становишта	„	становништва
„	22,	„	7	ОДОЗГО,	„	честот	„	чести
„	32,	„	17	ОДОЗДО,	„	исплаи	„	исплатити
„	45,	„	13	ОДОЗГО,	„	урбанизацију	„	урбанизацију
„	74	„	11	ОДОЗДО	„	ОД	„	ДО

На стр. 26 у 8 реду ОДОЗДО испуштена је грчка реч за конопљу, јер у штампарији није било грчких слова.

На стр. 44 иза речи »једва се дотакао Лесковца« у реду 16 одозго испуштене су речи »и околине, јер се главна аустриска војска кретала преко Косова.«

